

B. Jazyk jako systém znaků

1. Komunikace a znak / 2. Řeč, jazyk a mluva / 3. Jazyk a významy i motivovanost slov / 4. Jazykověda (lingvistika) a další vědy o jazyce; / 5. Zvuková stránka jazyka / 6. Písemná stránka jazyka a pravopis / 7. Slovní zásoba a slovtvorba / 8. Tvarosloví (morfologie) / 9. Skladba (syntax) / 10. Nauka o textu a stylistika

Lidská společnost je založena na dorozumívání (komunikaci) mezi svými členy. Z historie i z vlastní zkušenosti víme, že tato komunikace může být snadná i složitá, plynulá i přerývaná, košatá i chudá. Na čem to závisí? A je vůbec nutné se ve škole zabývat komunikačními obtížemi v češtině? Vždyť je každý snadno překoná svými vlastními silami. Nejsou pro nás důležitější cizí jazyky? Anebo existují nějaké zákonitosti úspěšného dorozumívání bez ohledu na jazyk, osoby, dobu i místo?

1. Komunikace a znak

1-A1 Komunikace jako společný úkol; 1-A2 Typy znaků; 1-A3 Sémiotický trojúhelník; 1-B Jaromír Tomeček: Marko; 1-D Jaromír Tomeček.

1-A1 Komunikace jako společný úkol

Slovo *komunikace* pochází z latiny: souvisí se slovem *communis* = *společný*. Tak již staří Římané naznačovali, že **komunikace** je záležitost **společná původci (autorovi) i příjemci sdělení**. Ostatně i naši čeští předci tuto společenskou povahu komunikace zdůraznili blízkostí slov *sdělovat* (předávat sdělení) a *sdílet* (s někým bydliště, názory apod.).

Komunikace (vzájemné dorozumívání) spočívá ve **sdělování i výměně informací** (údajů) mezi živými tvory. Není tedy výsadou lidí, ale komunikují všechny organismy: rostliny i živočichové.

Některé rostliny napadené býložravci vylučují látky (ze skupiny terpenoidů), které býložravce odrazují a zároveň lákají masožravce (predátory), aby nepřátele ohrožených rostlin zlikvidovali. Živočichové komunikují nejen svými pachy, ale také zvuky, pohyby, hmatem i (u některých paryb) elektrickými impulsy.

Nositelem informace a nástrojem komunikace je **znak**. Znak je něco, co v komunikaci zastupuje něco jiného (nějakou jinou skutečnost; ta nejčastěji opravdu existuje, ovšem může být i jen pomyslná).

1-A2 Typy znaků

1. **Symptomy**: mají přirozenou příčinu, zpravidla je nelze ovlivnit záměrným jednáním. Zčervenání obličeje, zrychlený tep...

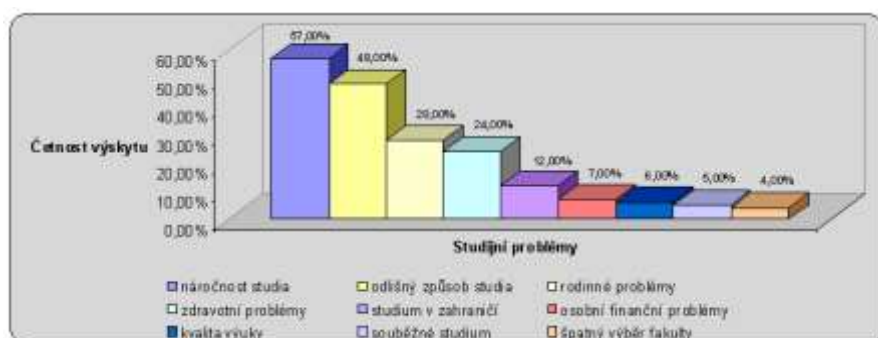
2. **Signály**: dějové a široce srozumitelné, sdělují jednoduchou informaci. Světelné signály na křižovatce, zvonek ve škole, pískot čajové konvice, kostelní zvony, ale také mnohé (obecně srozumitelné) pohyby lidského těla (gesta a mimika) ...

3. Značky: statické (nedějové), široce srozumitelné a poměrně jednoduché. Dopravní značky, plavební značky, turistické značky, firemní loga, podpisy...

4. Odznaky: sdělují příslušnost jednotlivce k nějaké skupině nebo jeho postavení ve společnosti. Uniformy, kroje, dresy, řády a vyznamenání, šlechtické erby, státní a městské znaky...

5. Znamení: často pochybná, bez jasně prokázané souvislosti s (údajně) označovanou skutečností. Obsažena v pověrách (černá kočka přes cestu, střepy...), v horoskopech...

6. Ikony: některými vlastnostmi se výrazně shodují s označovanou skutečností. Fotografie, filmy, portrétní obrazy, mapy, parfémy s přírodní vůní, diagramy a grafy...

7. Indexy: jedinečné informace o konkrétním jevu. Stopy v půdě nebo ve sněhu, užití význačné stavby k označení města či státu (Hradčany jako index Prahy nebo České republiky) ...

8. Symboly: konkrétní předměty označující abstraktní pojmy. Kříž/křesťanství, srdce/láska, kalich/husitství...

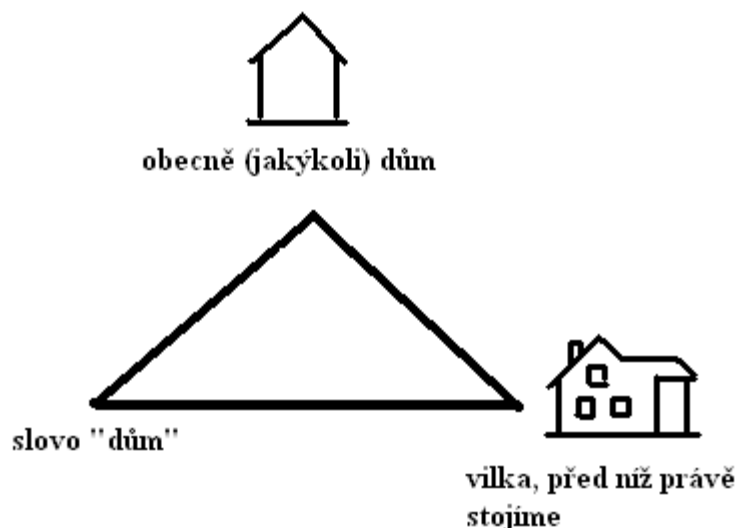
9. Jazykové znaky (nejčastěji slova): pro člověka jsou ze všech znaků nejdůležitější, neboť mohou zprostředkovat prakticky neomezené množství i velmi složitých informací.

Znaky stejného druhu vytvářejí **znakové systémy** (soustavy).

1-A3 Sémiotický trojúhelník

Věda o znacích se nazývá **sémiotika** (řec. *séma/σημα* = *znamení, stopa, obraz, odznak*). Podstatu znaku vystihuje **sémiotický trojúhelník**. Ukažme si jej na příkladu.

Pokud stojíme před *vilkou* a pojmenujeme ji jako *dům*, pak toto naše vyjádření lze popsat takto:

Tento vztah můžeme znázornit v obecné rovině:

1-B

Dorozumívání ve zvířecí říši učinili námětem svých knih mnozí spisovatelé. V české tvorbě najdeme jednoho z nejlepších. Je to moravský rodák **Jaromír Tomeček**. Během svého dlouhého života poznal důkladně přírodu zejména na Moravě, Slovensku a Podkarpatské Rusi (v letech 1920 – 1939 byla nejvýchodnější součástí Československa). Z těchto přírodních oblastí napsal stovky povídek i kratších líčení a několik románů. Československou přírodu dokázal nazírat jako svrchovaně atraktivní prostředí, jež byli domácí čtenáři dosud zvyklí spojovat výhradně se vzdálenými zeměmi. K drsným hrdinům jeho příběhů patří i podkarpatský mlynář Marko, samotář v bílém oděvu z ovčí kůže a s náušnicí v pravém uchu. Následující úryvek jej zachycuje při úsilí odlákat v horském lese jeleny z dosahu blížících se lovců.

Jaromír Tomeček (1906 – 1997): Marko
(1967)

(...) Mlynář nedbal toho, že nejvíce se troubí v lese. Za kým se táhnou paroháči? Za laněmi, pochopitelně, usuzoval. A kam tíhnou laně? Za pašou, za dobrou pašou. Kde je dobrá paša? Na lukách. Půjdeme tedy za šťavnatou trávou na nivy. Sešel z hrásti směrem k hlavnímu údolí, ne však srázným úpadem podél odtoku, ale do klikatého úžlabí vinoucího se širokými a pohodlnými lučinami mezi hradbami smrků k řece. Netekla tu voda, ani stružka se tu nenašla, půda však byla měkká, provlhlá a pažit jadrný a sladký, kostřava ovčí, komonice, psineček a bílý jetel, jak mají spárkatí rádi. Kradl se mezi stromy od kmene ke kmeni, a skutečně, za necelé čtyři minuty, podle hodinek, málem vlezl doprostřed jelení družiny, pásla se těsně u okrajových smrků, tři laně a jejich vládce. Jedna z nich starší, dvě mladší a jelen jako býk, v nejlepších letech, deset dvanáct roků, čtrnácterák. Marko dlouho tak masívní paroží neviděl, lodyhy silnější než paže, výsady černé s bílými hroty – to od těch smrkových hlubin, v bukových lesích bývají docela světlé – ocnice jako damascenky, stejně dlouhé a ostré nadočnice, opěráky zvicí pruských bodáků a koruny – tož tahle hlava by se nevešla na vůz.

Rychle vycouval a velkým obloukem přes nejhlubší smrčí obcházel společnost. (...)

Znovu ustal v cestě, vyslýchal, jestli parohatí nepostřehli, jestli se třeba neplaší. Vyvádím hlouposti, zmařím celé dílo, napomínal se a šoulal se ještě tišeji než zpočátku. Zakončil půloblouk a dostal se opět k lukám v úžlabině. Vyhlédl si vysoký, pěkně větvený smrk, ukryl se zaň a vyňal z mošny cylindr; obyčejný cylindr z petrolejky. (...) Mlynář si jej přiložil užším otvorem k ústům, zaklonil hlavu a zatroubil.

Zatroubit jako jelen dovede ledakdo. Jako jelen. Ale zařvat totéž co jelen, vytroubit přesně to, co jelen chtěl rozhlásit celému okolí, to je výsadou vyvolených; pouze těch, kdo přírodu znají dopodrobna, kdo se s ní sžili natolik, že znají řeč zvířat a ptáků. Neboť znát tuto řeč není záležitostí pohádek, to je věc vroucího vztahu. Vnitřní rozpoložení srstnatého tvora je pudovou obdobou citových hnutí člověka. Není vlk jako vlk nebo liška jako liška, respektive je natolik, nakolik je člověk jako člověk. Jelen může být mluvka a může být nemluva, některý může být skromný, jiný zpupný, jeden je vztekloun, druhý tichošlápek, chytrý či hloupý, přímý či záludný, může být smutný, veselý, rozvázný, zbrklý, znuděný, rozverný a tak dále a tak dále, vždy samozřejmě v rozmezí daném pudem. A tak Marko nejenže to věděl, on to cítil, od dětských let se v horách do toho všeho vžíval.

Nyní se mlynář luhu a smrčině představil svým cylindrem jakožto sebevědomý fanfarón a vysmíval se „Áááááóóóó – ho ho ho, áááááóóóó – ho, ho, ho,“ nesl se posměch úžlabinou. Chvilí bylo ticho, takže už chtěl výzvu opakovat, ale ještě než cylindr nadzvedl, zaburácelo to zpředu od laní zlostnou odpovědí: „Kde jsi? Ukaž se a uhlíď; pojď blíž!“ A dost. Po několika minutách se ozval cylindr znovu a opět přišla odpověď. Tak se to vystříдалo několikrát, ale nic více. Čtrnácterák bouřil, ale od laní se nehnul.

Marko tedy popolezl kupředu, až čtveřici přes zákryt chvojí uviděl, a zařičel výhružněji. Paroháč se rozpálil strašlivě. Oběhl na jednom místě dokola a teď i on vyboulil světla a ukázal bělma; zařval, až se les roztetelil. Laněmi nic z toho nehnulo. Hlavy skloněné, náruživě žraly, pochutnávaly si na lahodné píci: hulákejte si, my se živíme. (...)

Došel na stráň, kde se prostíralo rozlehlé rubanisko. Před několika lety tu bylo těženo a po skončení odvozu se svah zazelenal, hned jakmile se do odlesněné půdy opřelo sluníčko. Ukázaly se semenáčky buků, javorů, jilmů, jasanů, jedlí, smrků. Mezi nimi začalo bujet maliní a ostružiní, přidružil se bez, líska, svída, jíva a po několika vláhých letech se rubanisko proměnilo v neproniknutelné mlází, v němž se i kuň ztratil. Zde našla vysoká zvěř své eldorádo a tu bylo hlavní říjiště.

Marko nasbíral plné kapsy kamení, postavil se na svážnou hranu paseky, přiložil obě dlaně k ústům a revírem se rozlehlo úpění vlka. Tak zavýjí vlčice, když svolává zaběhnuté psíky, pokoušející se o honičku na vlastní pěst. Jestli dobrých napodobitelů říjení je málo, vlka v celém okolí dovedl přesně napodobit mimo Marka jen Sopko, a ten ležel v hrobě... Jakmile skončil vlčí notu, rychle proházel rubanisko do největší dálky kamením. Popošel o dvě stovky metrů výše a proceduru zopakoval, vytí i kamenování paseky. A zase vystoupil dále, a znovu. Potom z druhé strany. Paroháči uháněli jednotlivě, po dvou, po čtyřech, co jim běhy stačily, pryč za hřeben, protože není větší hrůzy na světě nežli z vlka. Marko se však neomezil pouze na rubanisko, prohnal tímto způsobem i vzrostlý les, a důkladně. (...)

Jaromír Tomeček, Marko, Brno 1976, s. 100 – 108.

Poznámky a vysvětlivky:

eldorádo – místo, kde je radostné pobývat (podle smyšlené, ale kdysi usilovně hledané americké země s ložisky zlata); **hrást** – vyvýšená část terénu, opak příkopu; **lodyhy, výsady, opěráky, očnice, nadočnice, koruny** – části jeleního paroží: na lodyhách vyrůstají výsady, které se podle umístění nazývají očnice (očníky), opěráky, nadočnice (nadočnický) nebo koruna; **spárkatí (spárkatá zvěř)** – myslivecké označení lovných sudokopytníků (jelenů, srnců, daňků, muflonů aj.); páření spárkaté zvěře se nazývá **říje**; **svída** – rod keřovitých rostlin z výslunných strání; **šoulat se** – způsob lovu: vyhledávání zvěře pomalou chůzí, nejčastěji v lesním terénu.

1-C Úlohy a cvičení

1. Vytvořte věty s těmito slovy: komandovat, kombinovat, komentovat, komfort, komise, komodita, kompaktní, kompenzovat, kompetentní, komplet, komplex, komponent, komunální, komunikace, komunikovat.

2. Určete, ke kterému typu znaků patří: graficky zpracované volební výsledky, královna Alžběta II. na britské poštovní známce, modrožlutočervená šála fanouška Sparty, nalezení čtyřlístku, okřídlený šíp firmy Škoda, opuchlé oči, sova na knize, zdvižené obočí, zvonění telefonu, žlutá bóje na říční hladině nad jezem.

3. Najděte a stručně popište nějaký obvyklý příklad komunikace mezi některými živočichy žijícími či chovanými v České republice. Využijte případně vlastních chovatelských zkušeností.

1-D Některá zajímavá data

Jaromír Tomeček (30. 9. 1906 Kroměříž – 15. 7. 1997 Brno)

Český spisovatel, autor knih odehrávajících se v československé přírodě.

Původním povoláním právník, svá první úřednická a právnická zaměstnání našel na **Podkarpatské Rusi** (v letech 1920 – 1939 tvořila nejvýchodnější součást Československa) a na Slovensku. V těchto oblastech se také výrazně sblížil s téměř neporušenou přírodou, již záhy začal

zachycovat ve svých literárních dílech i fotografiích. **Československé hory, lesy i mokřady** viděl jako divočinu, která žije vlastními zákony a již mohou opravdu poznat jen lidé pevných povah.

V letech 1954 – 1962 pracoval v redakci významného literárního časopisu **Host do domu** (vycházejícího v letech 1954 – 1970 v Brně). Pak už se profesionálně věnoval jen spisovatelské tvorbě.

Některá díla:

Příběhy, které Jaromír Tomeček psal, si jsou navzájem blízké svými **přírodními náměty** a mají **podobu povídkových i úvahových knih** (jejichž náplň byla následně mnohokrát přeskupována do různých výborů) **a krátkých románů**. Z dlouhé řady titulů jsou známé například **Vuř se směje: Obrazy z hor** (1944), **Stříbrný lipan: Román o rybě** (1944), **Věčný hvozd: Obrazy z hor** (1956), **Admirál na Dyji** (1962), **Vlka živí nohy** (1965), **Marko** (1967), **Prales nekvete růžemi** (1967), **Doteky ticha** (1971), **Mezi dvěma výstřely** (1972), **Lovy beze zbraní: výbor próz** (1976; Tomeček se také autorsky podílel na velmi úspěšném *stejnojmenném televizním seriálu*, jenž se vysílal dvě desetiletí), **Hora hoří: Balada o Křížovém králi** (1984).

Mezi ilustrátory Tomečkových knih vynikl zejména Mirko Hanák, specializující se na československou zvěřenu.

2. Řeč, jazyk a mluva

2-A1 Řeč, jazyk a promluvy; 2-A2 Řeč: její podmínky a původ; 2-B Eduard Štorch: Lovci mamutů; 2-D Eduard Štorch.

2-A1 Řeč, jazyk a promluvy

Odborníci rozlišují 3 stránky jazykové komunikace:

1. **Řeč: vrozená schopnost** vytvářet i používat jazyk jako systém znaků.
2. **Jazyk: obecně sdílený systém znaků** jako společenský výsledek řeči (např. čeština, angličtina, ruština).
3. **Promluvy:** konkrétní kombinace jazykových znaků z daného systému sloužící k vyjádření konkrétních informací (např. vyprávění u stolu, dopis, článek, kniha).

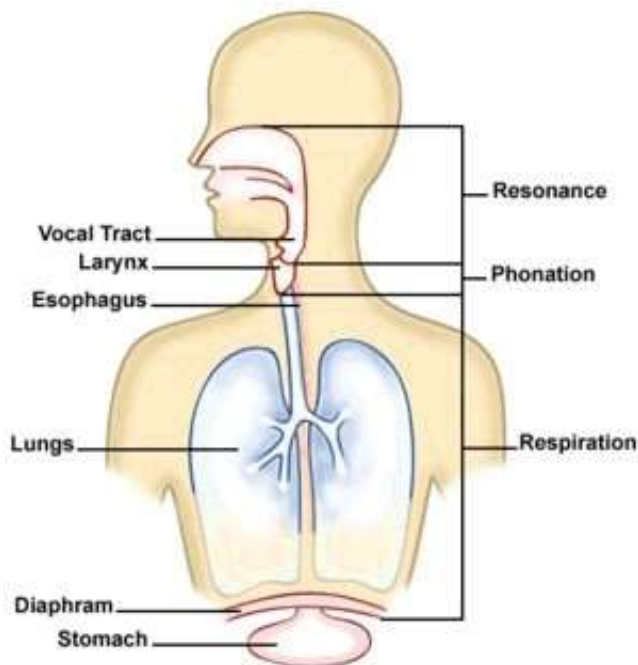
2-A2 Řeč: její podmínky a původ

A. Anatomické podmínky řeči

V čem se řeč lidí odlišuje od dorozumívacích schopností ostatních živočichů? **Lidská řeč** je založena na **produkci** navzájem jasně rozlišených, **artikulovaných** (člankovaných) **zvuků**. Složité kombinace artikulovaných zvuků (hlásek) pak umožňují vyjadřovat i velmi náročné informace.

Lidská řeč spočívá na **přirozených podmínkách povahy anatomické** (týkající se tělesné stavby) i **psychické** (duševní). Člověk nemá **žádné speciální tělesné orgány řeči**. O dlouhém vývoji lidských řečových schopností svědčí skutečnost, že řečovými orgány se staly orgány sloužící původně a i posléze především k dýchání a k příjmu potravy.

Artikulační orgány (mluvidla):

1. **Dýchací ústrojí:** plíce, dolní a horní cesty dýchací (průdušky, průdušnice; hrtan, hltan, nos);

2. Hlasové (fonační) ústrojí:

a) **Hrtan:** též součást horních cest dýchacích, jeho klíčovou součástí jsou hlasivky;

b) **Hlasivky:** části hrtanu sloužící k tvorbě hlasu, jsou tvořeny dvěma vazy, které jsou napjaty mezi souborem částečně pohyblivých chrupavek. Při dýchání existuje mezi hlasivkami hlasivková štěrbina. Při tvorbě zvuku (hlasu) se však hlasivky sevrou a jejich okraje se rozechvívají procházejícím vydechovaným vzduchem. Proud vzduchu vydechovaného z plic určuje hlasitost, napětí hlasivkových vazů určuje výšku tónu.

3. **Modifikující (upravující) ústrojí** (artikulační ústrojí v užším smyslu, uloženo nad hrtanem):

- a) **Dutina hrdelní:** svaly hrdla, kořen jazyka;
- b) **Dutina ústní:** jazyk (nejdůležitější artikulační orgán), dolní čelist, měkké a zadní patro, rty, zuby, dásně;
- c) **Dutina nosní:** nad měkkým patrem.

B. Fylogenetický vývoj řeči

Zbývá odpovědět na otázku, **kde ve fylogenetickém** (historickém, dějinném) **vývoji člověka řeč vznikla** a jakým způsobem.

První předpoklady najdeme již u těch **zvířecích předchůdců člověka**, kteří náleželi – společně s pozdějšími lidmi – do čeledi **Hominidae** z řádu primátů. Již před asi 14 – 10 miliony let žili v některých oblastech východní Afriky, Indie a patrně i jižní Evropy hominidé z rodu **Ramapithecus**. Přebývali na vlhkých loukách u řek, kde se přednostně živili semeny trávy.

Rozemílání semen v ústech mělo vliv na:

- a) formování klenby patra;
- b) přesun zubní hmoty od řezáků ve prospěch stoliček;
- c) rozšíření zubního oblouku z („opičího“) tvaru písmene U na („lidský“) tvar V;
- d) modelaci rtů;
- e) vývoj silného a hbitého jazyka;
- f) velmi pohyblivou dolní čelist.

Ramapithecus (s přibližnou výškou 95 – 105 cm a přibližnou hmotností 15 – 22 kg) nebyl nebezpečný svému okolí. Při sbírání potravy většinou vzpřímeně seděl, což postupně, s dědičně fixovanými změnami, vedlo ke vzpřímenému postoji a k uvolnění předních končetin pro zacházení s jednoduchými nástroji.

Jakmile však hominidé začali vyhledávat – patrně v souvislosti s proměnou krajiny na základě klimatických změn – nová působiště, mohli využívat příležitosti k lovu drobných živočichů. Při lovu se sdružovali do skupin, v nichž začínali komunikovat hlasem: předchozí anatomické změny jim umožnily vytvářet artikulované zvuky.

Počátky všežravých hominidů lze rozpoznat u rodu **Australopithecus** (jehož první pozůstatky byly nalezeny v jižní Africe; lat. *australis* = *jižní*). Australopitékové žili před asi 4 – 2 miliony let. Dosahovali výšky asi 115 – 125 cm a hmotnosti asi 28 – 35 kg. Vyráběli jednoduché zbraně i nástroje ze zvířecích kostí, rohů i zubů.

Artikulovaná komunikace a společné chystání pastí i léček na zvěř rozvíjely **myšlení** (postihování vztahů v okolním světě). Vyvážená strava s dostatkem proteinů (bílkovin) různého původu podporovala rozvoj nervové soustavy včetně mozku. Poněkud se zpětně upravila stavba chrupu: došlo k částečnému přesunu zubní hmoty ze stoliček zpět k řezákům (dozvukem tohoto vývoje je oslabený vývoj posledních stoliček – zubů moudrosti – u dnešní populace).

Vznikem myšlení přešel vývoj hominidů do **lidské fáze**. Myšlení pak **zpětně působilo** na další rozvoj řeči.

Vědci rozdělují dochované pozůstatky někdejších **lidí** do několika **druhů**, z nichž nejvýznamnější jsou:

1. člověk zručný (Homo habilis; před asi 2,5 milionu let – před asi 1,4 milionu let; 125 – 135 cm, 30 – 42 kg);

2. člověk vzpřímený (Homo erectus; před asi 1 900 000 let – před asi 200 000 let; 135 – 165 cm nebo snad až 185 cm);

3. člověk rozumný (Homo sapiens) – objevil se před asi 400 000 let, rozčlenil se na několik poddruhů, z nichž nejznámější jsou:

a) neandertálec (*Homo sapiens neanderthalensis*; před asi 250 000 let – asi 30 000 let př. Kr.; 155 – 162 cm);

b) člověk dnešního typu (*Homo sapiens sapiens*; asi 45 000 př. Kr. – dodnes; patří k němu všichni lidé současného světa; během posledních 40 tisíc let se tělesná stavba tohoto poddruhu v ničem podstatném neliší od dnešních lidí).

Tab. 1: Objemy mozkovny (přibližné údaje v ccm)

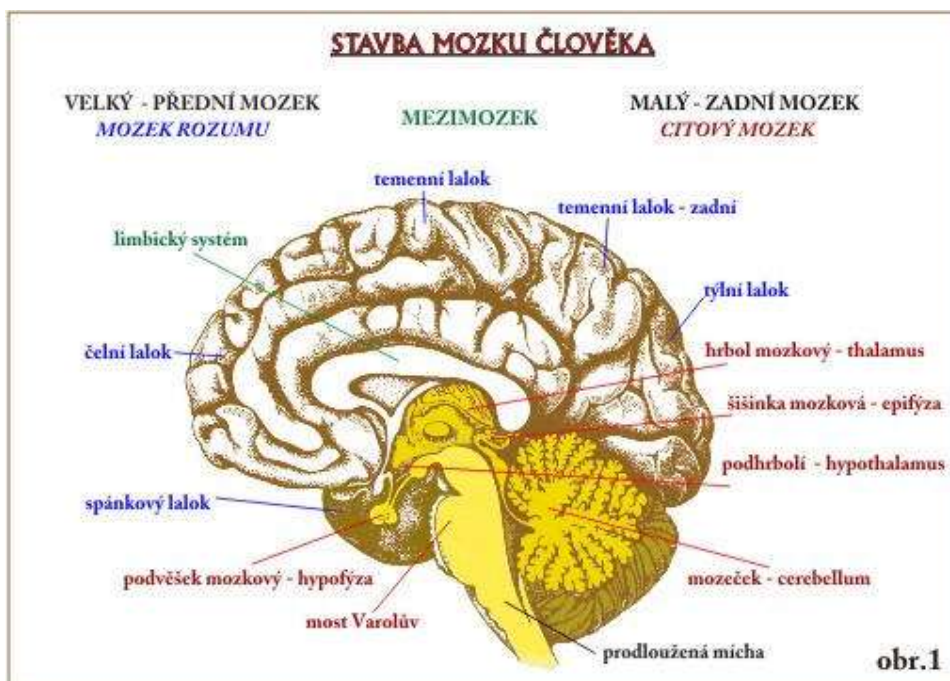
Ramapithecus	350 - 380
Australopithecus	450 - 460
Homo habilis	650
Homo erectus	700 - 1350
Homo sapiens:	
H. s. neanderthalensis	1300 - 1700
H. s. sapiens	1350 - 1450

C. Psychické podmínky řeči

Brocovo motorické centrum řeči (nazváno podle svého objevitele, francouzského lékaře Pierra Paula Brocy) má význam pro **tvorbu řeči**. Nachází se v čelním laloku levé mozkové hemisféry. Jeho existence byla bezpečně zjištěna již u člověka vzpřímeného.

Wernickeovo senzitivní centrum řeči (nazváno podle objevitele, německého lékaře Carla Wernicka): má význam pro **porozumění řeči**. Nachází se ve spánkovém laloku levé hemisféry.

Na řečovém chování člověka se však podílejí i **další části mozku**.

2-B

Rekonstruovat řeč dávných předků dnešních lidí je obtížný úkol; neexistovaly samozřejmě žádné písemné záznamy. Vědci vycházejí ze srovnávání nynějších jazyků a z řeči přírodních národů, které přežívají i v dnešním světě. Pokud se takového úkolu ujmou spisovatelé, mohou kromě načerpaných odborných znalostí zapojit i svou fantazii (obrazotvornost). Nejúspěšnějším českým autorem v tomto směru zůstává **Eduard Štorch**: učitel, reformátor školství, amatérský archeolog, ale hlavně autor mnoha knih pro mládež. V napínavých příbězích líčil způsob života na území Čech a Moravy od pravěku až po raný středověk. Uvádíme úryvek z jeho nejznámější knihy.

Eduard Štorch (1878 – 1956): Lovci mamutů (1918)

Díl druhý V jeskyni

(...) Druhá skupina lovců, vedená Rváčem, obcházela krajinu velkým obloukem. Také přišli na několikere stopy, ale nikde nedosáhli úspěchů. Konečně objevili stopy rosomáka. Plížil se po sněhu – to jistě viděl nějakou kořist! Ten je dobře povede.

Dali se po stopách za rosomákem a vskutku nešli dlouho, když pojednou spatřili stopy nevelikého sobího stáda. Mezi nimi i dvoje stopy krvavé. Tu je kořist nablízku!

A hle, stopy lidské...!

Tři lovci tu pronásledovali soby. To by mohly být stopy Mamutíka a jeho společníků. Ale těch bylo přece víc!

Rváč nahlas přefíkával, kdo všecko šel s Mamutíkem: Dráp, Zajíc, Huňáč, Sova – to je přece víc osob, než jak nasvědčují tyto stopy! Rváč si ještě nebyl jist – neuměl dobře počítat do pěti. Proto se postavil ke stopám, kde je to dobře znát, a oštěpem si k nim dělal ve sněhu znamení:

„To Mamutík, to Dráp, to Zajíc –“ a pro Huňáče a pro Sovu žádné stopy už nezbyly.

„To ne naši!“ opravili se lovci svorně a vydali se stíhat cizí lovce, kteří sem zabloudili a lovili jim jejich zvěř.

Rváčova družina prošla po stopách skalnatým žlabem, a když vystoupili na vršek, spatřili nedaleko před sebou ležet na sněhu mrtvého soba. Jeho parohy čnely do výše.

Už se k němu chtěli s jásotem rozběhnout, když sebou Džgan, jenž byl vpředu, náhle mrskl do sněhu. Lovci tím byli upozorněni, že něco není v pořádku. Schýlili se k zemi a plížili se dolíkem ke Džganovi.

Džgan s vyděšenýma očima šeptá: „Medvěd nebo zubr – něco velikého!“

Lovci nedůvěřivě vykukují po sněhové pláni. Vskutku, nedaleko soba leží nějaké obrovské zvíře. Není to balvan, jak si z dálky mysleli. Má to chlupatou hlavu jako medvěd, rohy vidět není – co je to?

Nohahnát řekl bezstarostně: „Ať medvěd, ať zubr – leží zabítý, jdu!“

A už se chystal vykročit. Džgan ho strhl a zašeptal: „Zabítý ne – živý! – Pozor!“

I ostatní lovci schvalovali největší obezřetnost a kárali lehkomyšlnou odvážlivost Nohahnátovu.

„Ty – luk – jdi – šíp!“ vyzval Rváč Ukmase, aby zkusil šípem, je-li veliké zvíře vskutku mrtvo.

Ukmas chvíli váhal, jako by se bál, ale pak si dodal odvahy a plížil se od balvanu k balvanu kupředu. Ostatní lovci vyčkávali ukryti, co bude.

Ukmas se připravil k ráně. Ale pak ještě postoupil k malému keříku, a skryt za ním, připravil si šíp na tětívu. Pak trochu povstal, a napjav silně luk, vypustil šíp.

Obrovské zvíře se vymrštilo vzhůru ze sněhového lože.

„Lev!“ vydechli s hrůzou všichni lovci a cítili, jak jim tuhnou údy a mráz běhá po zádech.

Strašlivá šelma, proti níž je marný jakýkoli lidský boj, stála vzepjata a ohonem šlehala do sněhu.

Lev jeskynní zařval, až se to po širé zemi hromem rozléhalo.

Kam se teď vrhne?

Poděšení lovci se třásli v bezmezném strachu. Zpozoruje-li je lev, bude po všech veta. Nikdo neunikne.

Hle, co to je tam opodál?

Nějací tři lovci se blíží sem s hřebene návrší. Táhnou soba a teď, jak zabouřilo lví zařvání, pohodili soba a ve smrtelném strachu prchají.

„To jsou ti cizí lovci!“ hádají Rváčovi soudruzi a už se dívají plni vzrušení na lva, který popuzen šípem, točil se několikrát dokola, jako by hledal útočníka. Pak spatřil ony tři lovce. Najednou zařval, přikrčil se a prudce, mohutnými skoky se rozešel za prchajícími muži.

„Běda jim!“ pomyslili si lovci se Rváčem a odvážili se vystrčit hlavy. Lev je tedy v úkrytu nezpozoroval. Ale odnesou to ti tři neznámí muži – běda jim! Lev je roztrhá...

Neznámí muži zmizeli mezi skalisky. Och, jak zoufale utíkali! Klesali do sněhu a zas znova se vzchopili k beznadějnému útěku. Není pro ně spásy. Lev je užuž dohání a také on se mezi zasněženými skalisky ztrácí očím poděšených pozorovatelů.

Lovci si oddechli. Zdálo se jim, že šťastně vyvázli ze strašného nebezpečí. Vykládají si teď s pocitem nesmírného ulehčení, že se lev asi nažral ze soba a pak u něho usnul. Jak dobře, že nešli hned rovnou k němu! S uspokojením hladili své amulety, na hrdle zavěšené.

Eduard Štorch, Lovci mamutů, Praha 1956, s. 124 – 127.

Poznámky a vysvětlivky:

amulet – malý ozdobný předmět, jemuž se připisuje magická moc a jenž bývá nošen pro štěstí či pro ochranu; **rosomák** – velká lasicovitá šelma příbuzná kunám, dnes žije v severských lesích; **zmizeli mezi skalisky...** – příběh se odehrává v Moravském krasu, v dalším průběhu děje lovci za dramatických okolností objeví propast Macochu.

2-C Úlohy

1. Zahrajte si na požírače semen z rodu Ramapithecus. V krátkém (cca 5 min.) vystoupení předved'te, jak patrně Ramapithecus sbíral i konzumoval svou jednoduchou potravu. K sezení na zemi použijte pokrývku, celtu nebo karimatku, travní semena nahraďte rozinkami nebo burskými oříšky. Pracujte ve dvojicích: jeden člen dvojice bude předvádět dávného hominida (rozumně využitě fantazii se meze nekladou), druhý bude spolužákům komentovat i vysvětlovat, jak způsob obživy ovlivnil řečové předpoklady.

2. V čem se – podle Štorchových představ – řeč lovců mamutů nejvíce lišila od řeči dnešních lidí?

2-D Někteří zajímavá data

Eduard Štorch (10. 4. 1878 Ostroměř /východní Čechy/ – 25. 6. 1956 Praha)

Český pedagog a spisovatel knih pro mládež.

V letech 1897 – 1937 působil jako učitel na různých typech škol, od r. 1903 v Praze (s výjimkou let 1919 – 1921, kdy pracoval jako školní inspektor na Slovensku).

Celý život věnoval svou pozornost **nejstarším dějinám Českých zemí**: byl **amatérským archeologem** a vytvořil hodnotnou sbírku archeologických nálezů.

Vybudoval a vedl **první českou školu v přírodě**: Dětskou farmu na Libeňském ostrově na Vltavě v Praze (1925 – 1934); peníze na její zřízení získal prodejem své archeologické sbírky a projekt po devíti letech ukončil pro nedostatek finančních prostředků. Nadále však usiloval o reformovanou výuku a o mimoškolní výchovu dětské populace: propagoval turistiku dětí a mládeže a organizoval smysluplné pobyty žáků v přírodě, od nedělních vycházek přes lyžařské kurzy až po zájezdy do Jugoslávie k Jaderskému moři.

Od r. 1905 pracoval na **reformě školního dějepisu**. Opíral tento předmět o **nejnovější vědecké poznatky**, o **atraktivní příběhy** i o **souvislosti s přírodním vývojem**. Proto také průkopnický prosazoval **pojetí dějin pravěku** jako **rovnocenné** součásti dějepisného učiva.

Svá první literární díla pojímal jako pomocné materiály pro výuku. Jejich úspěch jej podnítil k vytvoření **uceleného souboru románů a povídek**, jímž zmapoval **nejstarší dějiny Českých zemí od mladšího paleolitu až po raný středověk**. Psal pro děti a mládež, ale jeho díla si získala širokou čtenářskou oblibu.

Některá díla:

Romány *Lovci mamutů* (1918, rozšířeno 1937 s podtitulem *Román z pravěku*, ve 40. letech vycházelo pod názvem *Lovci mamutů na Bílé skále: Čtení o praobyvatelích země České*; příběh fiktivní lovecké tlupy v mladším paleolitu, která putuje od Pavlovských vrchů na jižní Moravě až do Pražské kotliny; hlavními postavami jsou chlapci Kopčem a Veverčák), *Osada Havranů* (1930; z neolitu), *Volání rodu* (1934; z doby bronzové), *Bronzový poklad* (1932; z doby bronzové), *O Děvín a Velehrad* (1939; z Velké Moravy), *Zastavený příval* (1940; o vítězství českých kmenů nad franským vojskem Karla Velikého), *Minehava: Obraz života nejstarších osadníků v naší vlasti* (1950; z neolitu).

Povídkové soubory *V šeru dávných věků* (1920; z počátků slovanského osídlení), *Zlomený meč: Povídka o markomanském králi Marobudovi* (1932; z Čech v době římské), *Junáckou stezkou: Příběhy z doby železné* (1934), *Hrdina Nik: Junácké příběhy z doby Sámovy* (1934), *Meč proti meči: Příběhy z dob zakládání českého státu a pádu polabských Slovanů* (1946).

Popularizační spisy *Počátky života pozemského* (1908), *Praha v době kamenné* (1910; přepracováno 1932 s názvem *U veliké řeky*), *Život v pravěku* (1912).

Pedagogické spisy *Reforma školního dějepisu* (1905), *Nový dějepis* (1909), *Dětská farma* (1929), *Školní dějepis v teorii a praxi* (1946).

Učebnice *Pracovní učebnice dějepisu pro školy měšťanské, I – III* (napsáno s Karlem Čondlem; 1934 – 1937).

Mnoho Štorchových knih ilustroval **Zdeněk Burian**, jeden z nejlepších světových výtvarníků specializovaných na éru pravěku.

V r. 1977 natočil režisér Jan Schmidt podle některých Štorchových knih filmovou trilogii (v jedné z hlavních rolí Jiří Bartoška): *Osada Havranů*, *Na Veliké řece*, *Volání rodu*.

3. Jazyk a významy i motivovanost slov

3-A1 Jazyky a jejich uživatelé; 3-B1 František Nepil: Jazykověda; 3-A2 Co to je slovo a jaké má významy; 3-A3 Slovo a lexém; 3-A4 Motivovanost slova; 3-D František Nepil.

3-A1 Jazyky a jejich uživatelé

Lidská schopnost řeči dala vznik bezpočtu jazyků. V r. **2007** odborníci odhadovali, že na světě existuje **téměř 7 tisíc jazyků**. Určit jejich přesný počet je obtížné, protože někdy není shoda v odlišení více jazyků od několika variant jazyka jediného.

Rozdíly v rozšíření jednotlivých jazyků jsou obrovské. Z hlediska počtu uživatelů i způsobu používání (tedy z hlediska sociálního a politického) lze jazyky rozdělit do **3 kategorií** (souborů):

1. kategorie – světové jazyky: 12 jazyků, z nichž každý používá jako svůj první nebo druhý jazyk alespoň 100 milionů obyvatel. Uvádíme tyto jazyky v pořadí podle počtu uživatelů: čínština, hindština (včetně jazyků hindštině úzce příbuzných), angličtina, španělština, francouzština, arabština, malajština/indonéština (oba jazyky jsou téměř totožné), bengálština, portugalština, ruština, japonština, němčina. Světovými jazyky mluví celkem téměř 4 miliardy lidí, tedy skoro dvě třetiny lidstva.

子	丑	寅	卯	辰	巳
Krysa	Buvol	Tygr	Zajíc	Drak	Had
午	未	申	酉	戌	亥
Kůň	Koza	Opice	Kohout	Pes	Vepř

2. kategorie – státní jazyky (tedy jazyky, které slouží jako úřední, vyučovací apod. zpravidla jen v jediném velkém státě): asi 70 jazyků (s počtem uživatelů vždy přibližně mezi 1 – 60 miliony), jimiž mluví celkem asi 1 miliarda obyvatel (je samozřejmé, že i světové jazyky mají v zemích svého původního rozšíření úlohu jazyka státního).

3. kategorie – malé jazyky: Většinou každý z nich užívá méně než 1 milion lidí, mnohé z těchto jazyků mají jen ústní, nikoli písemnou podobu.

Zhruba **stovka jazyků** (1. a 2. kategorie) představuje dohromady **necelá 2 % z počtu světových jazyků**, ale hovoří jimi **velká většina světové populace**. Na druhé straně existuje na Zemi asi 500 jazyků, jimiž mluví vždy méně než 10 lidí. Očekává se, že během 21. století se počet malých jazyků výrazně sníží. Zároveň ovšem vznikají i jazyky nové, byť jen v malé míře. Například v Lucembursku byl nový jazyk lucemburština uzákoněn teprve v r. 1982 – jako třetí státní jazyk vedle dosavadní francouzštiny a němčiny.

V některých státech mluví téměř všichni obyvatelé jediným jazykem (dobrým příkladem je desetimilionová Česká republika), **jinde mají situaci opačnou**. V asijském ostrovním státě Papua – Nová Guinea (6 milionů obyvatel) se sice domluvíme anglicky, ale existuje tam více než 800 domorodých jazyků. A například ve Spojených státech (přes 300 milionů obyvatel) napočítali 311 jazyků (162 domorodých a 149 přistěhovaleckých), ačkoli jediným tamějším všeobecně rozšířeným státním jazykem je angličtina (v některých oblastech se vedle ní běžně užívá ještě španělština, francouzština nebo havajština).

3-B1

Nekonečná rozmanitost v podivuhodném světě jazyků lákala odjakživa mnohé tvůrce, aby vyzkoušeli hranice možných způsobů slovního vyjadřování. Mezi české spisovatele, kteří vynikli promyšlenou a tvůrčí prací s jazykem, patří i **František Nepil**.

František Nepil (1929 – 1995): Jazykověda
(napsáno ve 2. polovině 60. let, tiskem vyšlo až v r. 2002)

Gramatika

Jazyk je nástrojem dorozumění mezi lidmi, neboť tímto se tito domlouvají. K domluvě se někdy hodí i jiné nástroje, například topůrko, polínko nebo palice, ale ty nejsou vždycky po ruce, takže dost lidí stále ještě používá jazyka; buď jím mluví, nebo ho vypláznou.

Když nám jazyk nestačí, doplníme ho jinými orgány: klapkami, když na někoho mrkáme, ukazováčkem, když si ťukáme na čelo, bačkorou, když se kopeme pod stolem, nebo palcem, jímž ukazujeme na toho za sebou. Ale jazykem toho řekneme přece jenom nejvíc.

Jazyk, kterým mluvíme od útlého mládí až do bachratého stáří, nazýváme jazykem mateřským. Jazykem mateřským jej nazýváme proto, že jím mluvili již naši otcové.

Jazykem mateřským však nesmíme mluvit jen tak. Musíme mluvit správně česky, a to furt.

František Nepil, Tělověda a Jazykověda, Horní Bříza 2002, s. 75.

Poznámka:

gramatika – mluvnice, součást jazykovědy.

3-C1 Úloha

Zjistěte, jakými jazyky se mluví ve státech sousedících s Českou republikou. Zajímejte se i o menšinové jazyky.

3-A2 Co to je slovo a jaké má významy

Základní informace, že jednotlivým jazykovým znakem nejčastěji bývá slovo, ještě neříká, co to vlastně slovo je. Projevuje se tu známá obtíž s definováním (odborným vymezením) všedních pojmů: odborníci se na definici slova ještě nikdy neshodli. Zvolíme-li totiž jakékoli hledisko, vždy najdeme alespoň několik málo slov, která tomuto kritériu nevyhovují. Příčinou je velká rozrůzněnost slov, díky níž však je jazyk tak důmyslným znakovým systémem. S jistou dávkou zobecnění však můžeme říci, že **slovo je základní jednotkou jazykového znakového systému** a vyznačuje se těmito **vlastnostmi**:

1. Jednota formy a významu (viz sémiotický trojúhelník); *kos* = *drozdovitý pták*, ale *sok* = *soupeř*.

2. Zvuková podoba případně vymežitelná pauzami (přestávkami) v řeči; *díky* je něco jiného než *dýky*; a jen v dětských jazykových hrách zvaných *skrývačky* se lze domnívat, že ve větě *Paní učitelka propadla do nižší třídy* je skryt název známé české ryby: výslovnost věty samozřejmě výskyt takového slova vylučuje.

3. Písemná podoba vymezená mezerami; *na horu* = *na vrchol*, ale *nahoru* = *na jakékoli vyšší místo* (správná výslovnost obou slov je tatáž).

4. Významovost; slova mají **1 – 3 druhy významů**:

a) význam lexikální (věcný): slovo označuje mimojazykovou skutečnost (odpovídající položce význam a objekt v sémiotickém trojúhelníku): ve větě *Šetřte vodou* slovo *šetřte* = *omezujte spotřebu (zbytečně neplývejte)* a *vodou* = *bezbarvou průhlednou kapalinou, jejíž čistá podoba má chemický vzorec H₂O*;

b) význam gramatický (mluvnický): slovo jejich prostřednictvím plní svou vnitrojazykovou roli ve struktuře (stavbě) promluvy. Gramatickým významem slova *šetřte* jsou 2. osoba, číslo množné, způsob rozkazovací; *vodou* = 7. pád, číslo jednotné, rod ženský; říkáme, že **gramatické významy jsou vyjadřovány gramatickými kategoriemi**; složkou gramatického významu slova (a ani gramatickou kategorií) **nejsou vzory**: jedná se o modelová slova, jež jsou užívána v jazykových příručkách i učebnicích na základě většinového názoru odborníků, a nejsou tedy objektivně (nezávisle) dána (kdo chodil do školy ve 20. nebo 30. letech, učil se místo vzorů *muž* a *stroj* vzory *oráč* a *meč* a ještě v 70. letech se žáci učili vzor *nůše* místo dnešní *růže*);

c) význam pragmatický: slovo vyjadřuje postoj mluvčího ke skutečnosti: rozkaz *šetřte* svědčí o *velitelském, nadřazeném postoji*.

5. Nahraditelnost; slovo může být na svém místě ve větě nahrazeno jiným slovem stejné povahy, a to:

a) slovem stejného nebo podobného významu: *Šli/kráčeli jsme hustým lesem.*

b) slovem jiného významu: *Šli jsme hustou trávou.*

6. Přemístitelnost; slovo může do určité míry měnit své místo ve větě. Na našem stromě se uhnízdily sovy. Sovy se na našem stromě uhnízdily. Uhnízdily se na našem stromě sovy?

7. Ustálenost; slovo má v daném jazyce ustálenou podobu, která je pro uživatele závazná. V češtině existuje slovo *strom*, ale *storm* neznamená nic (ačkoli v angličtině *storm* = *bouře*).

3-C2 Cvičení

1. Vyluštěte následující přesmyčky: *orep, aahvl, nzvoke, clorzad, noloke*; Tati svez sto lup (řešením je výraz pro členy *obecní samosprávy*), *pekařství (malá část domu)*, *oloupe laky (dva druhy zemědělských pozemků)*; v další části cvičení *neberte v úvahu čárky ani háčky nad písmeny*: CEKAME NAKRAJENI (dvě známé pohádkové postavy), ZKLAMALI NEVERTE (pravidelná součást vysílání obrazového média), HRY SEDACEK (podnik provozující druh hromadné dopravy), RESI SKODNOU (institute pro zjednání spravedlnosti).

2. Vyluštěte následující skrývačky (obsahují jména řek v České republice): Už jsi viděl letadla bez pilotů? Lindo, ta vaše sestra je ale číslo! Ta malá holka běžela bosá za vaší kočkou. Říkám, že mám vždycky pravdu. Tady je to určitě nejlepší. Miluji humor a vaše obrázky. Špinavá kaluž nic Eviče neříká, zato Adam šlápne do každé.

3. Objasněte rozdíl mezi členy následujících slovních dvojic. Některá tato slova užíjte ve větách: *berle – berla; plesnivý – plísňový; přibalený – příbalový; hluboko – hluboce; mluvčí – mluvka; hravý – herní; peněžitý – peněžní; vzbudit – vzbuzovat; přírodní – přirozený; bonus – benefit.*

3-A3 Slovo a lexém

Zabývat se slovy znamená klást si otázky nad zdánlivě jednoduchými skutečnostmi. Podívejme se na následující přísloví:

Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá.

Konec dobrý, všechno dobré.

Nescházejí se hory s horami, ale lidé s lidmi.

Z kolika slov se každé z těchto přísloví skládá? Z osmi, čtyř a devíti (řídíme-li se počtem mezer), nebo z šesti, tří a sedmi (počítáme-li jen slova různého lexikálního významu)? Aby mohla být odpověď jednoznačná, odborníci nadřazují pojmu slovo pojem **lexém**. Lexém je **základní jednotka slovní zásoby** daného jazyka a zahrnuje:

a) všechny tvary téhož slova (první z výše uvedených přísloví má tedy 8 slov, ale jen 6 lexémů): *vrána, vrány, vráně... vranách, vranami;*

b) sousloví: ustálená slovní spojení označující přesně vymezenou skutečnost – opět ve všech jejich tvarech: *psací stroj, obecní zastupitelstvo, liška obecná, kyselina fosforečná;*

c) frazémy (idiomy): ustálená slovní spojení s obrazným významem: *pálí mu to, zaječí úmysly, jako slon v porcelánu, konec světa; status quo;*

3-C3 Úlohy a cvičení

1. Na internetu koluje množství jazykových hříček. Uvádíme jednu z nich, která má i opravdový smysl: *ukazuje, že také z hlediska lidské psychiky je slovní celek základním stavebním kamenem jazykové komunikace. Přečtěte si následující text:*

V suoivsoltsi s vzýukemm na Cmabridge Uinervtisy vlšyo njaveo, že nzeaelží na pořdaí psiemn ve solvě. Jedniá dleuitžá věc je, aby blya pnvrí a psoelndí pimesna na srpváénm mstíě. Zybetk mžúe být totánlí sěms a ty to přoád bez porlbmėů pečėtš. Je to potro, že ldiksy mezok netče kdažė pensímo zlvšát', ale svolo jkao cleek. Zjíamvaė, že?

2. Z následujících skupin slov vyberte sousloví: americké brambory, americký film, cenné listiny, cenné papíry, čistá pánev, rýžovací pánev, Jižní Amerika, jižní okraj, latinské nápisy, latinskoamerické tance, mexický guláš, mexická dívka, mírná zima, mírný pás, děravá nádrž, požární nádrž, vážná tvář, vážná známost, vysoká škola, vysoká zeď.

3-A4 Motivovanost slova

Další jen zdánlivě nepřipadná otázka zní: **Proč slova vypadají** právě tak, jak vypadají? Někde je to jasné: slovo *psí* je odvozeno od slova *pes*. Ale slovo *pes* už takto nevysvětlíme. Navíc v různých jazycích zní zcela rozdílně: česky *pes*, anglicky *dog*, německy *der Hund*, francouzsky *chien* [šien], španělsky *perro*, rusky *sobaka*.

Slova tedy z hlediska jejich motivovanosti (lat. *motivus* = *pohnutka, podnět*) **dělíme na:**

1. nemotivovaná neboli značková: jejich podobu nemůžeme od ničeho odvodit; tato slova tvoří jádro slovní zásoby, v jazyce jsou zpravidla slovy nejstaršími a pojmenovávají nejdůležitější i nejběžnější skutečnosti, takže jsou pro komunikaci nepostradatelná. *Den, les, voda, syn, stůl, dům, velký, žít, růst, dělat...*

2. motivovaná neboli popisná – jejich podobu vysvětlit můžeme:

a) motivovaná mimojazykově: citoslovce (*bim bam*) a (částečně) slova zvukomalebná (*potlesk*);

b) motivovaná vnitrojazykově: *chovatel* (odvozeno od slovesa *chovat* činitelskou příponou *-tel*, která označuje osobu vykonávající příslušnou činnost); (optická) *čočka* (označena na základě podobnosti slovem, jež původně označovalo druh luštěníny).

Motivovanost mnoha slov **nebývá** ovšem **vždy v souladu s jejich lexikálním významem**. Jazyk je totiž vytvářen lidmi a jeho podobu ovlivňují také city (emoce), subjektivní (osobní) pohled na skutečnost, snaha po zjednodušujícím výběru, jen postupné odkrývání okolního světa i docela obyčejné chyby a omyly.

Bez problémů je např. slovo *studentka* = *dívka nebo žena* (viz přípona *-ka*), *kteřá studuje*.

Ovšem již slovo *řidič* má lexikální význam složitější: je odvozeno od slova *řídít*, a tedy je tímto slovem motivováno, ale neoznačuje zdaleka každého *člověka, který něco řídí*. Uvažuje se tu jen o

řízení dopravního prostředku, nikoli třeba firmy (tady se uplatňuje slovo *ředitel*: změna druhé hlásky ve slově je dána vývojem výslovnosti, samozřejmě tu nejde o souvislost se slovem *ředit*).

Ale ani každý, kdo řídí dopravní prostředek, nemůže být *řidičem*. Máme *řidiče aut, autobusů, tramvají i motocyklů*, ale neexistují řidiči jízdních kol ani vlaků (místo nich jsou *cyklisté a strojvůdci*). Stejně tak slovo *pokrývač* neoznačuje každého, kdo něco pokrývá, ale jen toho, kdo *pokrývá či opravuje střechy*. A naopak *truhlář* už dávno nevyrábí *truhly*, ale lze si u něj objednat prakticky jakýkoli *nábytek*.

Příklad jiného druhu nám poskytne staré české slovo *tříbit* = *mýtit, čistit*. Jím jsou motivována místní jména *Třebíč, Třebová, Třeboň, Třeбенice, Třebeč* aj. Vznikl i frazém *ono se to vytříbí* jako výraz *naděje na vyjasnění složité situace*. Jenže jak se měnil způsob života, slovo *tříbit* zastarávalo, ze slovní zásoby mizelo a známé úsloví začalo získávat (původně vlastně mylnou) srozumitelnější podobu *ono se to vystříbří* (v r. 2012 vedlo na internetu *vytříbí nad vystříbří* v poměru jen 2 : 1).

Hranice mezi slovy nemotivovanými a motivovanými není ostrá také proto, že záleží na jazykovém povědomí každého jednotlivého uživatele. Například slovo *prsa* je pro dnešního běžného uživatele češtiny slovem nemotivovaným. Jazykoví odborníci však vědí, že je odvozené od velmi starých výrazů pro *žebro*: jsou jimi staroindické *pársu* a ještě starší, předpokládané (indoevropské) *perk*.

3-C4 Cvičení

Uvedte, od jakých slov jsou bezprostředně odvozena následující slova (hledejte nejbližšího předcházejícího „příbuzného“ těchto slov): učitel, učitelka, včelín, postrčit, odznak, nalezený, knihovna, dutě, čtrnáctý, některý, panenka, obal, žehlička, okenní, rozkvést, chalupařit, dlážděný, stavitel, záchranný, záchranářský.

3-D Některá zajímavá data

František **Nepil** (10. 2. 1929 Hýskov /u Berouna/ – 8. 9. 1995 Praha)

Český spisovatel a novinář.

Absolvent obchodní akademie. Psal pro mnohé časopisy včetně literárních (zpočátku se věnoval i reklamní tvorbě). Vynikl jako zdatný a oblíbený **fejtonista**. Od r. 1961 spolupracoval s **rozhlasem**: psal pro něj hry, povídky, humoristické výstupy aj.

Postupně se významným oborem Nepilovy tvorby stala **literatura pro děti**: v r. 1969 se stal v Československém rozhlasu redaktorem vysílání pro děti a mládež.

Svým stylem psaní vytvářel atmosféru **důvěrného vyprávěčství**, obohaceného **humorným nadhledem**, ale dokázal také působivými slovními spojeními předávat nové pohledy na zdánlivě všední skutečnosti.

Některá díla:

Soubory fejtonů (často původně prezentovaných v rozhlasu) **Jak se dělá chalupa** (o chalupářství; 1968), **Střevíce z lýčí** (o chovatelství; 1982), **Dobré a ještě lepší jitro!** (1983), **Apokryfy z éteru** (1989).

Cestopis Srpen s Bejbinkou (o dovolené v Jugoslávii; 1966).

Soubory humoristických textů Tělověda pro dorostence (napsáno 1989, vyšlo 1991), **Jazykověda** (napsáno ve 2. polovině 60. let, vyšlo až r. 2002 společně s 2. vydáním *Tělovědy*, která měla již zkrácený název).

Knižky pro děti Pohádky z Pekelce (1967), **Polní žínka Evelínka** (1976 nahráno jako zvuková kazeta – Nepilův text četl herec Eduard Cupák – a vydáno 1977; knižní podoba díla se objevila r. 1979), **Já Baryk: Malý přírodopis pro malé pejsky a velké pejskomily, sepsaný srozumitelně, názorně, věrně a tak, jak to namouduši je od švestek do žní** (1977), **Pět báječných strýčků** (1985 nahráno jako dramatizovaná pohádka na zvukové kazetě, vydáno 1986; knižní podoba 1987), **Štuclinka a Zachumlánek** (1994; podle knížky byl natočen seriál televizních večerníčků – premiéra 1999).

Nepilovy knihy ilustrovali Miroslav Barták, Adolf Born, Miloslav Jágr, Vladimír Renčín, Helena Zmatlíková aj.

4. Jazykověda (lingvistika) a další vědy o jazyce

4-A1 Filozofie jazyka; 4-A2 Jazyková (lingvistická) antropologie; 4-A3 Jazykověda a její disciplíny; 4-A4 Hraniční obory jazykovědy; 4-B Jaroslav Žák: Študáci a kantoři; 4-D Jaroslav Žák.

4-A1 Filozofie jazyka

Již jsme si ukázali, že svět jazyka je rozlehlý a mnohotvárný. O jeho uchopení usiluje řada vědních oborů. Seznamme se s nimi alespoň ve stručnosti.

Věda je soustavný, kritický a zobecňující proces lidského poznávání světa. Ačkoli některé výsledky vědeckého bádání mohou mít i obrazovou či matematickou podobu, rozhodující pro samotnou vědeckou práci i pro šíření vědeckých poznatků je jazyk.

Jednotlivé vědy se zabývají jednotlivými ucelenými oblastmi skutečnosti. Existuje jediná věda, která usiluje o celistvý výklad veškerého světa: **filozofie** (řec. *filosofia* / φιλοσοφία = *láska k moudrosti*). Zpravidla každá věda se dělí na **disciplíny** (odvětví). Své disciplíny má také filozofie: patří mezi ně i filozofie jazyka.

Filozofie jazyka si klade např. **otázky**:

a) Můžeme vůbec jazykem popsat svět? Kde bereme jistotu, že jazykový projev opravdu vystihuje skutečnost, která existuje?

b) Jaký je vztah mezi myšlením a jazykem?

c) Nakolik můžeme poznávat svět rozborem jazyka?

d) Jak souvisí jazyk s člověkem jako s jedinečnou osobností i jako s příslušníkem lidského rodu?

Uved'me příklady obtíží s jazykovým popisem světa. V jazyce snadno najdeme slova pro vystižení tří prostorových rozměrů našeho světa i objektů v něm. *Pole může být široké, strom vysoký, studna hluboká; člověk kráčí, náklad je přemísťován.* Ale nemáme (v češtině ani v jiném jazyce) žádný zvláštní výraz pro proměny času. Musíme si vždy pomáhat obrazným vyjádřením právě ze světa tří prostorových rozměrů: *prázdniny uplynuly* (jako voda uplynula), *zima se blíží* (jako vlak se blíží), *Vánoce jsou za dveřmi* (jako návštěvník je za dveřmi). To ovšem znamená, že vyjadřování času a jeho role ve světě může být vždy jen přibližné a otevřené řadě různých výkladů.

Ještě složitější situace nastane, když budeme chtít popsat zážitky způsobené změnami lidského vědomí např. v náboženském životě (modlitbu, meditaci, kontemplaci): ani zde žádné specifické jazykové prostředky nenalezneme a musíme si opět vypomoci přibližnými výrazy z předmětného světa. Například prvotním popudem k tomu, že lidé umístili své *bohy* (tedy zdroje veškerého a různorodého *bohatství*) na vrcholky hor (náboženství starověkých Řeků) nebo dokonce na nebesa (křesťanství), bylo zdůraznění skutečnosti, že bůh převyšuje člověka svou mocí, jako když v zápase stojí silnější nad poraženým. Střetnou-li se však v náboženském životě obrazná pojmenování pocházející z odlišných kulturních prostředí, může dojít i k dramatickým společenským konfliktům.

4-A2 Jazyková (lingvistická) antropologie

Mladý vědní obor **jazyková (lingvistická) antropologie** využívá jazyk k souhrnnému poznání podstaty člověka, jeho vývoje a jeho místa ve světě. **Příklad:** Velkou pozornost věnovala lingvistická antropologie jazykovým příčinám rozpadu jihoasijské země Indie na dva státy, Indii a Pákistán, v r. 1947.

4-A3 Jazykověda a její disciplíny

Základní vědou o jazyce je ovšem **jazykověda (lingvistika)**. Dělíme ji na řadu disciplín, v závislosti na předmětu zkoumání:

A. Podle jazyků: bohemistika, anglistika, germanistika, rusistika, romanistika, hispanistika, orientalistika, sinologie aj.;

B. Podle složek jazyka, jimiž jsou:

1. Zvuková a grafická stránka jazyka: Zvukovou stránku zkoumají **fonetika** a **fonologie**. Soubor zásad správné výslovnosti se nazývá **ortoepie**. Soubor pravidel pro zápis mluveného jazyka se označuje jako **pravopis (ortografie)**;

2. Slovní zásoba: zkoumají ji:

a) lexikologie: zabývá se jazykovým systémem (souborem slov a lexémů);

b) slovtvorba (derivologie): zabývá se otázkami spojenými s tvořením nových slov;

c) sémantika: zabývá se významem slov i vzhledem k jejich funkci ve větě;

d) etymologie: zabývá se původem slov;

e) lexikografie: zabývá se sestavováním slovníků (knižních příruček poučujících o souboru abecedně řazených slov);

f) onomastika: zabývá se vlastními jmény;

g) dialektologie: zabývá se nářečími (územně vymezenými útvary národního jazyka);

3. Gramatika (mluvnice): stavba jazyka, projevuje se v souboru pravidel, podle nichž vznikají tvary slov, slovní spojení i větné celky. Gramatiku zkoumají:

a) Morfologie (tvarosloví): nauka o druzích i tvarech slov;

b) Syntax (skladba): o větných celcích;

4. Nauka o textu a stylistika (nauka o jazykovém slohu).

Uvedli jsme nejvýznamnější jazykovědné disciplíny, ale jejich výčet není úplný.

4-A4 Hraniční obory jazykovědy

V moderním propojeném světě roste význam i obliba **hraničních oborů** lidské činnosti a týká se to také vědy. Hraniční obory jsou někdy chápány jako disciplíny příslušných věd, jindy jako vědy samostatné.

Z oborů na hranici jazykovědy a jiných věd můžeme uvést alespoň tři:

1. Sociolingvistika: o vzájemných vztazích mezi jazykem a společností. **Příklad:** zkoumání bilingvismu (schopnosti užívat dva či více jazyků v životě jednotlivce i národů);

2. Psycholingvistika: o psychických mechanismech (duševních pochodech), které umožňují tvořit promluvy a rozumět jim. **Příklad:** velká pozornost se věnuje tomu, jak se záměr mluvčího sdělit konkrétní informaci proměňuje v artikulaci výpovědi; k tomuto účelu se např. analyzují (rozebírají) chyby (přeházení) či pauzy v řeči;

3. Matematická lingvistika: o popisu jazyka matematickými metodami. *Příklad:* výsledkem bádání v oboru může být frekvenční slovník, který je sestavován na základě statistických postupů a u jednotlivých slov je uvedena četnost jejich užití.

4-B

Navzdory tomu, že jazykověda ve škole se může zdát suchopárná, vždy se našli autoři knih nebo filmů, kteří se snažili vylíčit studentské zápolení s jazykem jako zdroj veselých situací. Český spisovatel a gymnasiální profesor Jaroslav Žák úspěšně pronikl do obou těchto oborů.

Jaroslav Žák (1906 – 1960): Študáci a kantoři
(1937)

Filologie klasická a moderní čili překlad, výklad a gramatika

Začněme s gramatikou, jež je nejobávanější zbraní sverpých kantořinů v potírání študáků. Není dosti jasno, proč se gramatika jmenuje mluvnice, neboť sestává z tvarů a vazeb, jimiž nikdo nemluví. Vezměte například takové souvětí podmínkové ireálné v minulosti. Poněvadž vůbec nevíte, co to je, ačkoli jste jinak člověk vzdělaný a sčtlý, posloužíme vám ukázkou. Vy si, dejme tomu, povzdychnete: „Já mít prachy, jedu do Prahy.“ Přeloženo do jazyka gramatického, zní tato větička takto: „Kdybych byl býval měl peníze, byl bych býval jel do Prahy.“ Ještě krásnější je to v němčině: „Wenn du dich einmal gebückt hättest, hättest du dich nicht so vielmals bücken müssen.“ Ve franštině nebo latině si to ani nepřejte vědět.

„Převed'te to do pasiva,“ velí pan profesor jakoby nic. A teď se strefujete do správného konjunktivu plusquamperfecti passivi. Toto vzpomenuté plusquamperfektum čili plusqueparfait neboli Vorvergangenheit je hlavní triumf profesorského kovboje, rajtujícího na gramatice, a bylo zajisté vymyšleno a zdokonalováno celými generacemi rafinovaných bakalářů a učitelů, až nabylo dnešní nestvůrné podoby. Co válečný obrněnec pro moderního vojevůdce, to plusquamperfektum pro sverpého prófáka. Nejdále v tom směru pokročili franštináři (prodchnuti vynalézavým duchem vzdělaného Západu)

a sestrojili kromě plusqueparfait ještě nestvůrnější passé antérieur, na čemž neměli dosti a kombinací všech dosud známých časů minulých dospěli k strašlivé obludě zvané passé surcomposé, jež je s to zahubiti i statného, normálně vyvinutého profesora pařížské Sorbonny.

Zkouší-li docent tvary, nastane študáckému kolektivu perná chvílka. Veškeré bojové metody zde selhávají a zbývá jedině instinkt, onen zmíněný šestý smysl čili „čuch“. Týraný objekt stojí obyčejně na stupínku a vrhá zoufalé pohledy na třídu čili „SOS“. Klasa je v horečné činnosti. Úlohy jsou pečlivě rozděleny, asi jako při obsluze námořního děla. Přední řady, které mají stupínek na dostřel, přejímají hbitě poselství vysílaná zadními matadory a obratně je přihrávají „tasnému“ študákovi. Vzadu působí současně několik odborníků, z nichž jeden je specialista na futurum čili čas budoucí, jiný na infinitivy, další ovládá koncovky jednotlivých pádů a pohotově skloňuje (pádí), jiný se opět vyzná v stupňování adjektiv. Zkoušený pravidelně asi třetinu tvarů uhodne, třetinu zachytí vycvičeným sluchem, jenž u mnohých študáků je vyvinut stejně dokonale jako u slavných indiánských stopařů, a přibližně třetinu „zbodá“. A tak bezvadnou souhrou celku podaří se zvítěziti nad obmyslným gramatikem, jenž posléze unaven a znechucen vyhodí žáka od tabule a napíše mu kýženou „stágru“ čili „dostáka“.

Přitom je klasa ovládána duchem ušlechtilého gentlemanství. Plave-li totiž u tabule neoblíbený „krkoun“, jenž sám odmítá napovídat, je mu poskytnuta obětavá pomoc stejně jako kterémukoli jinému řádnému členu třídy.

Jaroslav Žák, Študáci a kantoři. Z tajností žižkovského podsvětí, Praha 1989, s. 50 – 51.

Poznámky a vysvětlivky:

adjektivum – přídavné jméno; **bakalář** – nižší absolventská hodnost udělovaná na vysokých školách; **docent** – dříve označení pedagogů na gymnasiu, dnes jeden z titulů pro vysokoškolského učitele; **filologie** – někdejší označení jazykovědy; **ireálný** – vztahující se k neuskutečněné možnosti v minulosti; **konjunktiv** – slovesný způsob (mluvnický význam) v některých jazycích, např. v latině nebo němčině; **plusquamperfektum**, **plusqueparfait** [plükeparfe], **Vorvergangenheit** [forfrangnhajt] – předminulý čas, v češtině jej nenajdeme; **matador** – druh španělského zápasníka s býky, jehož úkolem je raněné zvíře zabít; v přeneseném významu *význačná osoba, zkušený předák*; **passé antérieur** [pase anterjö], **passé surcomposé** [pase sürkompose] – druhy minulého času ve francouzštině; **pasivum** – trpný rod: jedna ze složek mluvnického významu slovesa; **Sorbonna** – pařížská univerzita, jedna z nejstarších a nejproslulejších vysokých škol na světě, její počátky sahají do 13. století; **sveřepý** – zaujatě nepřátelský; „**Wenn du dich einmal gebückt hättest, hättest du dich nicht so vielmals bücken müssen.**“ – „Kdyby ses byl býval jednou shýbl, nebyl by ses býval musel shýbat tolikrát.“

4-C Cvičení

1. *Určete, z kterých jazykovědných disciplín pocházejí následující tvrzení. Řiďte se tříděním uvedeným v podkapitole 4-A3 Jazykověda a její disciplíny (někde přichází v úvahu více možností):*

a) *Hnízdování* znamená, že v jednom slovníkovém hesle (odstavci) jsou sdružena slova stejného základu (např. *led, lední, ledový*).

b) Křestní jméno *Klára* pochází z latiny a znamená *jasná, světlá; slavná*.

c) Nejstarší souvislé písemné památky německého jazyka pocházejí z období let 750 – 1050 a jsou psány ve staré horní němčině (Althochdeutsch).

d) Předěl je způsob, jak ve výslovnosti vyjádřit hranici lexémů; má stejnou úlohu jako kterákoli hláska, a pokud se nachází mezi dvěma stejnými hláskami, je třeba je vyslovit zdvojeně, aby byla zachována srozumitelnost: [máš 'šťeš'í] znamená něco jiného než [má 'šťeš'í].

e) Přísudky neoznačují jen změny stavů (*narodil se, porodila*), ale také stavy samotné (*je rozpačitý, pamatuje si*).

f) Přítomný čas slovesa může vyjadřovat i děj budoucí (*Příští týden mám dovolenou*).

g) Slovo *lívánec* je odvozeno od slovesa *lít* a původně znamená *moučník z litého těsta*.

h) Slovo *plaz* plní úlohu *nadřazené jednotky (hyperonyma)* vůči slovům *ještěrka, užovka, zmije*.

i) V souslovných vlastních jménech se píše velké počáteční písmeno v zásadě jen v prvním slově: *Tichý oceán, Národní divadlo, Liga mistrů*.

j) Věta *Jedno v noci šli dva kluci na rake* je ukázkou hanáckého nářečí, jímž se hovoří v oblasti kolem Olomouce i Brna.

k) Věty *Ve sklepě došlo k výbuchu; Včera bylo Mikuláše* jsou větami bezpodmětovými.

l) Vzor *moře* pro některá podstatná jména rodu středního má podtyp *bojiště*, který se liší ve 2. pádě množného čísla: *moří* x *bojišť*.

2. Uved'te, v čem spočívají nedostatky následujících vyjádření, a opravte je.

Byla jsem na křestu jejich nového cédéčka.

Čeští hráči, kteří překonali krizi ze začátku sezóny, nebudou chybět na mistrovství světa.

Díky noční vichřici je provoz na železniční trati do Volar zatím přerušen.

Dnes jsou jako součást české literatury pokládána i díla psaná zdejšími autory v latině a němčině.

Družstva osmi zúčastněných národů, nastupujících na plochu stadionu, pochodovala pod svými vlajkami.

Chlapci ráno, když vyšli z domu, byla jim zima.

Je opravdu obtížné mít od pondělí do pátku urputně se hádající sousedy.

Na okraji naší obce pozřeme autobusovou zastávku.

Náš zájmový klub se ustanovil před pěti lety.

Nevydojené krávy ohrožují choroby.

S oběmi dívkami si musíme co nejdřív promluvit.

Spouště lidem to vůbec nedošlo.

Tak co říkáte tátově návrhu?

Téměř každého čtvrtého ze stovky obyvatel Ústeckého kraje trápila chřipka.

To je opět ta dívka, jíž jsem včera potkal.

Udržujte čistotu uvnitř i před budovou.

Úředník se díval na pod linku načmáraný podpis.

V letech 1943 – 1945 bojovali v Itálii také Britové s Kanadany.

V jedenáct hodin vám nabídneme aktuální reportáž Jany Pavlíčkové, která se ještě musí sestříhat.

Z kostela vycházeli ministranté a jiní křesťani.

4-D Některá zajímavá data

Jaroslav Žák (28. 11. 1906 Praha – 29. 8. 1960 Praha)

Český spisovatel, humorista.

Jeho **tvorba** byla **trvale ovlivněna** jeho původním povoláním **středoškolského profesora**: vyučoval latinu a francouzštinu, působil na školách v Praze i mimo ni (nejdéle na gymnasiu ve východočeské Jaroměři: 1936 – 1945). Podněty ke spisovatelské práci čerpal také ze sportovního a trampského prostředí.

Školu líčil jako prostor pro čestné zápolení studentů s učiteli. **Sport** pro něj představoval obrazné vyjádření lidského života zejména v moderní společnosti. **Tramingu** si Žák cenil jako studnice romantiky i jako příležitosti k mládežnickému protestu proti konzumní morálce vyšších společenských vrstev.

Žáka pojilo dlouholeté přátelství s malířem **Vlastimilem Radou** (1895 – 1962). Své první knihy také napsali společně: šlo o **trilogii** (trojdílný soubor) **parodií** na světovou dobrodružnou i českou klasickou literaturu (*parodie* =

posměšné napodobení; klasický = osvědčený a hodnotný). Vrcholné popularity Žák dosáhl na konci 30. let, když podle jeho knih o studentech natočil režisér **Martin Frič** dvě úspěšné **filmové veselohry**.

Od r. 1945 pracoval v Československém státním filmu a jako **novinář**. Od počátku r. 1948 psal do deníku Svobodné slovo **satirický román** na pokračování *Ve stínu kaktusu* (*satira = posměšná kritika společnosti*). Román si utahoval z československého vývoje 1918 – 1948; komunisté jeho otiskování poté, co se v únoru 1948 dostali k moci, zakázali a Žák se stal úředníkem ve zdravotnictví. V 50. letech publikoval jen zřídka, občas pod cizím jménem. Také psal další politické satiry, ovšem do šuplíku (bez naděje na jejich brzké publikování): vyšly až po několika desetiletích.

Některá díla:

Literární parodie (napsány s Vlastimilem Radou, který je také ilustroval) **Budulínek a Matlafousek čili Vzpouza na parníku „Primátor Dittrich“** (1930; Žák byl v autorské dvojici uveden pod pseudonymem Jerry Jack), **Dobrodružství šesti trampů aneb Nové pověsti české: Epopej z válek tramsko-paďourských** (1933), **Z tajností žižkovského podsvětí: Gangsterská detektivka** (1933).

V r. 1959 vyšlo souborně jako **Bohatýrská trilogie**. V r. 1971 byla pod názvem *Dobrodružství šesti trampů* nahrána zvuková verze upravených, zdramatizovaných úryvků z prvních dvou dílů (čtou Jaroslav Štercl, Lubomír Lipský aj.).

Soubory causerií (*causerie* [kózí] = *vtipná úvaha, blízká fejetonu: liší se od něj vyšším citovým zaujetím a zřetelnějším autorským obracením se ke čtenáři*) **Študáci a kantoři: Přírodopisná studie** (1937; ilustrace Vlastimil Rada), **Cesta do hlubin šudákovy duše** (1938; ilustrace Vlastimil Rada; zfilmováno 1939: režie Martin Frič, scénář Martin Frič, Jaroslav Žák a Jan Kaplan; hrají Jindřich

Plachta, Jaroslav Průcha, Miloš Nedbal, František Vnouček, Ladislav Pešek, František Filipovský, Rudolf Hrušínský aj.).

Divadelní hra (navazuje na *Študáky a kantory*) **Škola základ života** (tiskem poprvé asi 1937, premiéra 1937): zfilmováno 1938 (režie Martin Frič; hrají Theodor Pištěk, Ladislav Boháč, Jaroslav Marvan, Václav Trégl, Ladislav Pešek, František Filipovský, Zdeňka Baldová aj.).

Satirické romány **Ve stínu kaktusu: tropická romance o vítězství hmoty nad duchem** (začalo vycházet r. 1948 na pokračování v novinách, z politických důvodů zakázáno, celé tiskem až 1990), **Konec starých časů: Romance v Dur o lidech a zvířatech** (napsáno v 50. letech, tiskem až 1991; ilustrace Zdeněk Winter-Nepřakta), **Na úsvitě nové doby** (napsáno v 50. letech, tiskem 1993).

Román pro mládež **Dobrý borec Antonín: atletická rapsódie o zrození sportovce** (1959).

5. Zvuková stránka jazyka

5-A1 Hláska a foném; 5-A2 Systém českých hlásek; 5-A3 Samohlásky a slabiky; 5-A4 Souhlásky a spodoba znělosti; 5-B Karel Čapek: Zahradníkův rok; 5-D České hlásky podle místa artikulace.

5-A1 Hláska a foném

Již jsme poznali jazyk jako systém znaků. Víme, že jednotlivým jazykovým znakem je nejčastěji slovo. Zjistili jsme však také, že vedle slova existuje i pojem *lexém*.

Nyní sestoupíme v průzkumu jazyka co nejníže. Základní (nejmenší rozlišitelnou) **jednotkou řeči je hláska**. Hlásku lze zachytit záznamem zvukovým (nahrávkou) nebo písemným (grafickým). **Graficky** se hláska zaznamenává **písmeny**: jedním (*den* = 3 hlásky / 3 písmena) nebo několika (*denní* = 4 hlásky / 5 písmen).

Podobně jako máme dvojici *slovo* – *lexém*, existuje také dvojice **hláska** – **foném**. Rozdíly mezi členy této dvojice jsou podobné jako u slova a lexému a týkají se stránky významové. **Foném** je nejmenší jednotka jazyka, která umožňuje rozlišovat význam vyšších jazykových jednotek (nejčastěji slov).

Příklad:

Ve slovech *lano* a *lanko* píšeme totéž písmeno *n*, ale z odborného hlediska jde o *dvě různé hlásky*. Ve druhém slově se totiž vyslovuje nikoli [n], ale [ŋ] (podobně jako v anglickém *bank* [bæŋk]). Záměna ovšem zásadně neovlivňuje význam slovního kořene (nejjednoduššího slovního základu). *Lan-* stále znamená, že jde o *dlouhý svazek ze stočených pramenů*, jen druhé slovo je zdrobnělina. Proto říkáme, že dvě hlásky [n] a [ŋ] jsou dvě varianty jednoho fonému *n*.

Jiná situace by ovšem nastala, kdybychom foném *n* nahradili fonémem *s*: vzniklo by slovo *laso*, a to znamená jen zcela určitý *druh lana zakončený smyčkou*. Jde tedy o zásadní posun významu, a proto *n* a *s* jsou dva různé fonémy.

5-C1 Úloha

Uveďte příklady hlásek, které se v češtině nevyskytují, ale v jiných jazycích ano. Připojte příklady užití takových hlásek.

5-A2 Systém českých hlásek

Hlásky se dělí na:

1. **Samohlásky** (vokály);
2. **Dvojhásky** (diftongy);
3. **Souhlásky** (konsonanty).

Podle běžného povědomí se české hlásky zpravidla označují písmeny. Jistě všichni známe obecně rozšířený názor, že v češtině (na rozdíl třeba od angličtiny, francouzštiny nebo němčiny) člověk většinou *píše, jak slyší*. Z odborného pohledu to však zdaleka neplatí všeobecně, jak jsme si již ukázali na příkladu s dvojicí *lano* – *lanko*. Správněji bychom tedy měli definovat, že v češtině většinou **jedno písmeno označuje jeden foném** (tento vztah je tu skutečně silnější než v mnohých jiných jazycích). Ale co to je písmeno?

Písmeno je základní grafický (výtvarný) znak v psané podobě jazyka. Písmo se však neskládá jen z písmen. Proto se vedle běžného pojmu **písmeno** zavádí odborný pojem **grafém**, který označuje jakoukoli nejmenší jednotku písemného záznamu jazyka. Grafémy jsou písmena, číslice, interpunkční a jiná znaménka.

Ve vztazích mezi písmeny a fonémy tedy existují **výjimky**:

a) v moderní češtině se **foném i** označuje písmenem *i* nebo *y* (*měkkým nebo tvrdým i/y*). Je to proto, že ve staré češtině se obě *i/y* lišila výslovností (jako ještě dnešní německé *ie/ü*: *hier / hütte*). V dnešní češtině se ovšem vyslovuje jen *i*: *bič* [bič] – *byt* [bit];

b) výslovnost **měkké souhlásky** se často v písmu neoznačuje a vyplývá z následující samohlásky: píšeme *tiše* a vyslovujeme [t'íše], píšeme *děti* a vyslovujeme [d'et'i];

c) v českém pravopise převládá **princip fonologický** (slova se píší tak, jak se vyslovují), avšak uplatňuje se i **princip etymologický** (psaná podoba slova zachovává stopy jeho původního významu) a **historický** (psaná podoba je ovlivněna dosavadním vývojem slova): tak vznikají rozdíly typu *včela x [fčela]* a např. slova *led* i *let* se vyslovují stejně: [let].

Všechny **hlásky se dělí podle různých hledisek**, nejčastěji podle místa či způsobu **artikulace** (členění souhlásek na tvrdé, měkké a obojetné je dáno pravopisnými, nikoli výslovnostními pravidly).

Tab. 2: Přehled českých fonémů

Samohlásky:	a á	e é	i í	o ó	u ú
	a			o	
Dvojhlásky:	u			u	
Souhlásky:	b c č d ě	f g h h	j k l m n ň	p r ř s š t ť	v z ž

Poznámka k dvojhláskám: V běžných slovech českého původu existuje jediná dvojhláska *-ou-* (*koupou*), mezi českými citoslovci se objevuje i *-au-* (*jauvajs*), ale prostřednictvím slov přejatých z jiných jazyků proniká do češtiny rejstřík dvojhlásek mnohem širší: *-au-* (*auto*), *-eu-* (*pneumatika*), *-ea-* (*realizovat*), *-eo-* (*neolit*) atd.

Z písmen české abecedy tu není zastoupeno **ě**; nepředstavuje totiž zvláštní hlásku (foném), ale:

- označuje některé případy dvojice hlásek [je] (*obědvat* = [objedvat]);
- podílí se na označení trojice hlásek [mňe] (*domněnka* = [domňenka]; *změna* = [zmňena]);
- naznačuje změkčení předchozí souhlásky (*dějepis* = [d'ejepis]).

Zvláštní případ představuje písmeno *ch*. Je to pravopisná spřežka (dva grafémy = 1 písmeno = označení jediného zvuku).

5-C2 Cvičení

Pokuste se o přepis výslovnosti těchto slov. Pravidla pro přepis odvodte z výše uvedených příkladů (v hranatých závorkách): ananas, jahody, mrkev, průkaz, průkazný, dirigent, divadlo, bezpráví, důmysl, na shledanou, sbohem, přivést, přivést, rybí, rybník, Lucie, Věra, vysoký, zprávy, správný.

5-A3 Samohlásky a slabiky

Samohlásky jsou hlásky, které mají povahu **tónu**. V češtině je jich **deset**: a, e, i, o, u, á, é, í, ó, ú.

Samohláska [ú] se vyjadřuje dvěma grafémy: *ú* nebo *ů*. Dlouhé *ú* s čárkou se píše na začátku slova (*útok*) nebo na začátku slovního kořene (*trojúhelník*), *ů* s kroužkem se píše uprostřed nebo na konci slova (*kůň, dolů*). Důvody jsou historické. Tam, kde je dnes *ů*, bývalo ještě ve 14. století *ó*, které se postupně měnilo na *-uo-* a teprve v 16. století se ustálila podoba s *ů*:

Dóm – duom – dům; (bez) pánov – pánuov – pánu(v); v óbec – vůbec.

Z toho také vyplývá, že v dnešní češtině najdeme [ó] jen u slov přejatých z cizích jazyků (*milion* [milión], *balkon* [balkón]) a v některých nářečích ([d'elajó] = *dělají*).

Některá slova přejatá mají psané *ú* i na místech, kde se ve slovech ryze českých píše *ů*: *kúra* = *soustavné léčení*; *túra* = *delší, náročný turistický pochod* (existují i případy, kdy se v přejatých slovech [ú] vyslovuje, ale v písmu se délka nevyznačuje: *kultura* [kultúra], *literatura* [literatúra]).

Samohláska je jádrem (vrcholem, základem) **slabiky**. **Slabika** je základní stavební jednotkou souvislé řeči. Hlávky zpravidla nevnímáme izolovaně (jednotlivě), ale v rámci slabiky, přičemž dělení slov na slabiky není většinou obtížné a zvládnou je i dětští uživatelé jazyka: *cho-dím*, *pa-nen-ka*, *od-po-čí-vám*, *u-če-ní*.

V některých slabikách může roli samohlásky hrát **slabikotvorná souhláska** *l*, *r* nebo *m*: *vlk*, *vr-ba*, *se-dm*. V jiných případech samozřejmě tyto souhlásky jádrem slabiky nejsou: *lo-pa-ta*, *ry-bíz*, *ma-ceš-ky*.

Slabiky se mohou skládat také pouze ze samohlásky: *e-men-tál*, *o-péct*, *troj-ú-hel-ník*.

Při **dělení slov na konci řádku** se v zásadě řídíme členěním slova na slabiky, ale pokud je slabika zakončena skupinou souhlásek, můžeme dělit i jinak: *se-stra*, *ses-tra* i *sest-ra*.

Dvojhlasika je spojení dvou samohlásek v jedné slabice. V českých slovech můžeme najít jedinou běžně rozšířenou dvojhlasiku: *-ou-* (*bloudění*, *koupit*, *mouka*); v některých citoslovcích se používá *-au-* (*jauvajs*) a ve slovech přejatých z jiných jazyků najdeme i *-au-* (*auto*, *Austrálie*), *-eu-* (*neuron*, *deuterium*), *-eo-* (*deodorant*, *neovulkanický*), *-ea-* (*realismus*, *Beata*)...

Důležité je odlišovat od slov s dvojhlasikami slova, kde sousedící samohlásky patří každá k jiné slabice, což se samozřejmě projevuje i ve výslovnosti: *do-u-dit*, *na-u-čit*, *ne-u-stou-pit*, *ne-u-trál-ní*.

Ovšem některé dvojhlasiky vznikly teprve postupným výslovnostním spojením dvou samohlásek původně náležejících sousedním slabikám: *doufat* (původně předpona *do-* + staročeské sloveso *úfat*; dnes slovo s dvojhlasikou).

5-C3 Cvičení

1. *Rozdělte na slabiky následující slova:* podzim, zimní, Vánoce, vltavský, starousedlík, pětapůlkrát, padouch, padoušský, termostatický, životaschopnost.

2. *Určete, jak se na konci řádku mohou dělit slova:* brčko, vlnnout, povinnost, nájemník, kudrnatý, městský, nevynechejme, pozornosti, smýšlenka, všichni.

3. *Správně doplňte:* -hlopíčka obrazovky, -helný prach, -helný kámen, -cta k hrdinům nám velí - ctít jejich památku, -čenlivé opice, -hyn ryb, potok v -žlabině, invent-ra zboží, informační brož-ry, t- je rostoucí kolem pomníku.

4. *V kterých z následujících slov jsou dvojhlasiky?* Houpat, dlouho, doupravit, dieta, diabetik, bouře, koule, koordinace, pauza, naaranžovat, neoplodnit, neorenesance, ouvej, neurotik, neurvalý, euro, poučka, poukaz, využít, zoufalý.

5-A4 Souhlásky a asimilace znělosti

Svět českých souhlásek je složitější než u samohlásek. Písmena abecedy v zásadě označují souhláskové fonémy, ale existují i **souhlásky**, které **platnost fonémů nemají** (jejich vystřídání nemůže vést ke změně významu slova): o [ŋ] (*Lenka*) jsme se již zmínili, patří sem však také souhlásky [dz] (*leckdo* = [ledzgdo]) a [dž] (podobně jako v anglických slovech *George* [džo:dž] nebo *change* [čeindž]: *léčba* [lédžba], *džbán*).

Významnou vlastností češtiny je **asimilace (spodoba) znělosti souhlásek**. Ta znamená, že vyslovované sousedící souhlásky se často sbližují (asimilují) v některých vlastnostech. Roli hlásky v těchto případech hraje i pauza mezi slovy.

Většina souhlásek se dělí podle hlediska znělosti. Hlásky znělé jsou artikulovány s výraznější činností hlasivek, při hláskách neznělých hlasivky pracují mnohem méně. Můžeme tedy sestavit znělostní páry:

Tab. 3: Znělostní páry

Souhlásky											
znělé	b	d	d'	g	v	z	ž	h	dz	dž	ř znělé
neznělé	p	t	t'	k	f	s	š	ch	c	č	ř neznělé

V praxi to vypadá takto:

1. Souhlásková skupina se podle poslední souhlásky mění celá na znělou nebo neznělou: **vzpamatovat se** = [fspamatovat se]: neznělé *p* změnilo výslovnost předcházejících souhlásek *v + z* na jejich protiklady ze znělostních párů: *f + s*;

2. Jako neznělá souhláska působí i **následná pauza**: *tvaroh ze statku* = [tvaroch ze statku];

3. Výjimečně působí souhláska nikoli na své sousedy předchozí, ale na ty **následné**: *na shledanou* = [na schledanou]; na Moravě ovšem často [na zhledanou];

4. V proudu řeči (ve větě) se asimilace znělosti uplatňuje i navzdory tomu, že vliv souhlásky musí překonávat předchozí pauzu: *tak bych to nedělal* = [tag bich to neďelal];

5. Souhláska v má zvláštní postavení: podléhá asimilaci (*obuv* = [obuf]), ale sama ji nepůsobí (*zvat* = [zvát]; existuje i slovo *svát* [svát], ale znamená něco zcela jiného: *vítr vlahý stopy bázně svál*);

6. Asimilace znělosti se zpravidla týká jen:

a) některých tvarů daného slova a v jiných tvarech se neuplatňuje: *konev* [konef] x *konve* [konve];

b) některých ze slov odvozených od stejného kořene: *ryba* [ryba] x *rybka* [ripka];

7. Asimilace znělosti se v češtině **neodráží v písemné stránce slova**, neboť ta právě v zápisu asimilovaných souhláskových skupin sleduje především stavbu i vývoj slova. Pro nás to ovšem přináší výhodu, že základní význam slova zůstává v písemné podobě zřejmý. V případě potřeby si můžeme připomenutím výslovnostně zřetelnějších tvarů či odvozenin ujasnit správný způsob psaní: *poklad / poklady, stezka / stezička, sběr / sebrat*. Existují však slova, jejichž stavbu neodborník neodhalí a kde je třeba se pravopis prostě naučit, nejlépe častou četbou: *strniště, zpěv*.

8. Nepárové souhlásky se samozřejmě asimilace **neúčastní**: *sleva* [sleva] / *zleva* [zleva], *smazat* [smazat] / *zmást* [zmást], *prát* [prát] / *brát* [brát]. Pokud však nepárovou souhlásku předchází předložka *přes* nebo *s*, je možná dvojí výslovnost: *přes léto* = [přes léto] i [přez léto], *s máslem* = [s máslem] i [z máslem]. Jen pokud po takové předložce následuje zájmeno nebo pokud je taková předložka spojena s doprovodnou samohláskou, zůstává pouze neznělá výslovnost: *s námi* [s námi], *se lňným ručníkem* [se lňním ručníkem];

9. Zvláštní případ představuje znělostní pár **znělé ř – neznělé ř**: výslovnost obou hlásek je dosti blízká (*dři* x *tři*).

10. Asimilace znělosti je pro češtinu příznačná. Např. v angličtině se nevyskytuje a její uplatňování (třeba podle českého vzoru) je v anglické výslovnosti považováno za zásadní chybu: *instead of TV (namísto televize)* se vyslovuje [in'stəd əv ti:vi:], a nikoli [in'stət əf ti:vi:].

U některých slov s asimilací znělosti může neznalost psané podoby vést až k věcným omylům, od nichž nás může zachránit jen znalost souvislostí:

sházet x scházet: obojí výslovnost [scházet]; *Podařilo se jim sházet tašky se střechy na zem x Jeho zkušenosti nám budou scházet*;

zpravit x spravit: obojí výslovnost [spravit]; *Musíme zpravit náš autobus o odloženém odjezdu (= podat zprávu cestujícím v zájezdovém autobuse) x Musíme spravit náš autobus, abychom co nejrychleji vyjeli (= odstranit poruchu)*.

5-B4

Práce s jazykem často svádí k hledání hranic jeho bohatosti i ke hrám se slovy.

Mezi mistry takového hledačství i hry patřil nepochybně **Karel Čapek**, s nímž jsme se setkali již v předchozím, prvním tematickém celku (*I. A. Úvodní seznámení s technikami duševní práce*). Podívejme se na jeho sbírku fejetonů *Zahradníkův rok*. Autor v ní zúročil své mnohaleté zkušenosti se zahrádkářskými pracemi (jako zahrádkář byl zpodobněn i na sousoší se svým bratrem Josefem v rodných Malých Svatoňovicích – autorem pomníku z r. 1969 je sochař Josef Malejovský).

Karel Čapek (1890 – 1938): Zahradníkův rok (1929)

Zahradníkův listopad

Já vím, že je mnoho krásných povolání, na příklad psát do novin, hlasovat v parlamentě, sedět ve správní radě nebo podpisovat úřední lejstra; ale jakkoliv to všechno je pěkné a záslužné, člověk při tom nedělá tu figuru a nemá tak monumentální, plastický a přímo sochařský postoj jako muž s rýčem. Pane, když tak stojíte na svém záhonku, jednou nohou opřen o rýč, stíraje si pot a právě „Uf“, tu vypadáte rovnou jako alegorická socha; stačilo by vás pozorně vyrýt, vyzvednout i s kořínky a postavit na sokl s nápisem „Triumf práce“ nebo „Pán země“ nebo tak nějak. To říkám proto, že teď je k tomu zrovna čas, totiž k tomu rytí.

Ano, v listopadu se má obracet a kypřit půda; nabírat ji plným rýčem, to je tak chutný a labužnický pocit, jako byste nabírali plnou sběračkou, plnou lžicí jídlo. Dobrá půda, tak jako dobré jídlo, nesmí být ani příliš mastná ani těžká ani studená ani tuze mokrá ani tuze suchá ani mazlavá ani tvrdá ani kruchá ani syrová; má být jako chleba, jako perník, jako buchta, jako kynuté těsto; má se rozsejpat, ale nemá se drobit; má pod rýčem rupnout, ale nemá mlaskat; nemá dělat lavice ani hlavy ani plástve ani knedlíky, nýbrž, když ji plným rýčem obrátíte, má libostí vzdychnout a rozpadnout se v hroudy a krupičkovou prst'. Toto pak jest půda chutná a jedlá, vzdělaná a šlechtná, půda hluboká a vlhá, propustná, dýchající a měkká, zkrátka dobrá půda, tak jako jsou dobří lidé; a jak známo, v tomto slzavém údolí už není nic lepšího. (...)

Karel Čapek, Zahradníkův rok, Praha 1996, s. 125 – 127.

Poznámky a vysvětlivky:

alegorický – jinotajný; obrazně představující nějakou myšlenku, událost apod.; **kruchý materiál** – opak materiálu kujného.

5-C4 Cvičení

1. Doplňte hlásky v těchto slovech a slovních spojeních: na-romadit, nas-romáždit, na-bírat, na-chvál, pro-třídat, ro-třídit, s-rábnout, -kouška, -pěvný, skrumá-, -tráta, -působilý, na- tratí, nový v-od

nám přijde v-od, odu- a- potu-, ro-toucí -pěch, vr-lík padáku, -pocený a -chvácený, -balit -tan, -podina lebeční.

2. Kde se v následujícím textu uplatňuje asimilace znělosti?

Kvalita a množství získávaných zkušeností podporují rozvoj naší osobnosti od dětství k dospělosti. Zkušenosti zpravidla ovlivňují náš způsob prožívání, poznávání i uvažování a snad také vlastnosti našich povah i navazovaných vztahů. Ty zkušenosti, které nestihneme sami shromáždit, můžeme čerpat z tvorby umělců, z jejich knih, maleb i například fotografií a filmů. Odkaz vynikajících osobností, který odtud získáme, nám pomůže lépe se vyznat ve vlastním životě a snáze řešit hádky a spory.

3. Nechte se inspirovat Čapkovým textem o zahradní půdě a napište krátký text (5 – 7 řádek) na některý z následujících námětů.

Jaké jsou? a) opravdový sníh; b) jarní tráva; c) voda v letním rybníce; d) podzimní vítr.

Zvuková stránka českého jazyka obsahuje ještě další jevy (vztahující se zejména k proudu souvislé mluvy), ale těmi se budeme zabývat později, v jazykovém tematickém celku *II. A. Mluvená podoba jazyka a zásady mluveného projevu*.

5-D Některá zajímavá data

Tab. 4: České samohlásky podle výslovnosti

	Přední		Střední		Zadní
Vysoké	i				u
Středové		e		o	
Nízké			a		

Tab. 5: České souhlásky podle výslovnosti

Podle:		místa artikule:							
		Retné		Zubodásňové		Předopatrové		Zadopatrové a hrtanové	
účasti hlasivek:		Znělé	Neznělé	Znělé	Neznělé	Znělé	Neznělé	Znělé	Neznělé
způsobu artikule:									
Závěrové	Ústní	b	p	d	t	đ	ť	g	k
	Nosové	m		n		ň		(ŋ)	
Polozávěrové				(dz, dž)	c, č				
Úžinové	Vlastní	v	f	z, ž	s, š	j		h	ch
	Bokové			l					
	Kmitavé			r, ř (zn.)	ř (nezn.)				

Karel Čapek: viz tematický celek *I. A. Úvodní seznámení s technikami duševní práce*.

6. Písemná stránka jazyka a pravopis

6-A1 Česká abeceda; 6-A2 Jiné abecedy využívané češtinou; 6-A3 Pravopis: nejzákladnější pravidla; 6-B John Habberton: Hýta a Batul; 6-D John Habberton.

6-A1 Česká abeceda

Abeceda je **uspořádaná úplná řada znaků pro zápis hlásek**. S abecedou jsme se všichni setkali již v předškolním dětství: jistě jsme zkoušeli přečíst aspoň jednoduchá slova a mnozí z nás se poslechem učili básničky z knížky *Moje abeceda* od Josefa Lady.

Co se tedy můžeme nyní o české abecedě dozvědět nového? Kupodivu leccos.

Česká abeceda používá **abecedu latinskou**, kterou vytvořili starověcí Římané patrně kolem r. 700 př. Kr. V Českých zemích se začala rozšiřovat v 10. století po Kr.: nahradila tu abecedu zvanou hlaholice, jež se zde uplatňovala v 9. – 11. století.

První zápisy učiněné v Českých zemích latinkou byly ovšem v latinském jazyce. První písemnosti v češtině vznikají až ve 13. století.

Během staletí se **latinka obohacovala**:

1. Vedle původní formy velkých písmen (kapitálek, majuskulí) vznikla – kolem r. 800 – i **písmena malá** (minuskule).

2. V mnoha jazycích včetně češtiny se latinka obohacovala pomocí **diakritických znamének** o další písmena, aby tak bylo možné vyjádřit i hlásky, které v latině neexistují. V Evropě najdeme jediný úřední jazyk, který se zcela obejde bez diakritiky: je to angličtina a jistě i tento fakt přispěl k tomu, že se stala jednoznačně hlavním jazykem počítačové komunikace, neboť potřebuje nejmenší počet kláves.

Tab. 6: Česká abeceda

Jsou uvedena jen velká písmena a chybějí ta písmena s diakritikou, která se vyskytují jen v cizích vlastních jménech.

Písmena jsou barevně odlišena takto: **Písmena domácí bez diakritiky, Písmena domácí s diakritikou, Písmena cizí.**

A Á B C Č D Ď E É Ě F G H C H I Í J K L M N Ň O Ó P Q R Ř S Š T Ť U Ú Ů V W X Y Ý Z Ž

Česká abeceda má tedy **42 písmen**. Pro zajímavost: Nejčastějšími písmeny české abecedy jsou (v uvedeném pořadí) o, e, n, a, t, v, s, i, l, k. Ačkoli poměr písmen bez diakritiky a s diakritikou je 27:15 (tj. téměř 2:1), v psaných projevech má diakritické znaménko teprve každý 7. grafém. I je 2,3x častější než Y, a Í je dokonce 3,4x častější než Ý. Ů je téměř 7x častější než Ú. No, a kdyby se podařilo nahradit spřežku CH jediným znakem, tak by se prý ušetřilo až 0,6 % textu.

6-C1 Cvičení

Při mnoha příležitostech se používá abecední řazení slov (nebo slovních spojení). Prohlédněte si následující abecedně uspořádanou skupinu názvů pražských ulic a odvoďte pravidla pro abecední řazení v češtině.

Anenská, Beethovenova, Běhounkova, Belgická, Cihelná, Husova, Chlumecká, Jana Masaryka, Jánošíkova, Janský vršek, Martinská, Mařákova, Svobodova, Švabinského, V Jámě, V Zeleni, Valčíkova, Vysočanská, Washingtonova, Železniční.

6-A2 Jiné abecedy využívané češtinou

V češtině ovšem využíváme i grafémy jiných abeced než je latinka. Pravděpodobně se ani nezamýšlíme nad tím, že do latinky původně nepatřily dnes běžně používané číslice (1, 2, 3, 4, 5...). Označujeme je jako **arabské číslice**: vznikly v **Indii** a Arabové je Evropě zprostředkovali.

K latince původně náležely jen římské číslice: jsou to vlastně písmena využitá pro označení číselných hodnot (I = 1; V = 5; X = 10; L = 50; C = 100; D = 500; M = 1 000). Pro zjištění hodnoty takto zapsaného číselného údaje se použité číslice – uspořádané od nejvyšší k nejnižší – prostě sčítají, jen pokud menší číslice předchází před větší, tak se od ní odečte: *MMIV* (= 2004), *papež Benedikt XVI.*; *XXX. letní olympijské hry se konaly v r. 2012 v Londýně*.

V matematice (zejména v geometrii) a fyzice (ale také někdy v chemii) se neobejdeme bez písmen **řecké abecedy** (α = alfa; β = beta; γ = gamma; δ = delta...).

6-A3 Pravopis

Běžný český uživatel svého mateřského jazyka zpravidla ztotožňuje veškerou problematiku češtiny s pravopisem a ten zase – v roli skutečného postrachu – je nahlížen především jako otázka psaní *i/y* a čárek ve větě či souvětí.

Skutečnost je samozřejmě jiná. Již jsme si ukázali (zejména v souvislosti s asimilací znělosti), že **český pravopis zdaleka vždy nekopíruje mluvenou podobu slova**. Odchyluje se od ní zejména tehdy, když **uchovává informaci o původu a vývoji slov**, aby byla zachována **plná srozumitelnost**. V mluveném jazyce může docházet k záměnám, ale existuje tu možnost dodatečného vysvětlení, protože mluvčí i posluchač bývají zpravidla v bezprostředním kontaktu. Písemný projev naopak předpokládá, že autor i příjemce jsou si v místě i čase vzdáleni, a nedorozuměním je tedy třeba v maximální možné míře předcházet. Pravopis je zkrátka náš přítel, nikoli protivník.

Aby pravopis mohl plnit svou úlohu, musí mít podobu široce sdílených a všeobecně závazných pravidel. Nyní platná **Pravidla českého pravopisu** byla vydána v r. **1993** (od předchozích se samozřejmě liší jen v některých, nepočtených oblastech) a jejich knižní vydání by nemělo chybět v příruční knihovně žádného studenta.

Pravopisná pravidla můžeme rozdělit do **5 oblastí**:

I. Pravopis lexikální; II. Pravopis morfologický; III. Pravopis syntaktický; IV. Interpunkční znaménka; V. Zvláštní prostředky psaného jazyka (velká písmena a mezery mezi slovy).

Podívejme se na tyto oblasti v základních obrysech. Podrobné poučení přinese tematický celek *II. B. Grafická podoba jazyka a hlavní rysy českého pravopisu*.

I. Pravopis lexikální

A. Psaní *i,í/y,ý* (u slov domácího, českého původu):

Pro tento pravopisný účel se **souhlásky** dělí na:

1. měkké (píše se **po nich *i/í***; *č, ř, š, ž, j* a vyslovované [*d', t', ň*]);

2. tvrdé (píše se **po nich *y/ý***; *h, ch, k, r, d, t, n*);

3. obojetné (*b, l, m, p, s, v, z*): většinou se po nich píše ***i/í***, jen v menšině případů ***y/ý***:

a) v koncovkách podstatných a přídavných jmen se řídíme především **podle vzorů**: pro **podstatná jména rodu mužského** *pán, hrad, muž, stroj, předseda, soudce*; pro **podstatná jména rodu ženského** *žena, růže, píseň, kost*; pro **podstatná jména rodu středního** *město, moře, kuře, stavení*; pro **přídavná jména** vzory *mladý, jarní, matčin (otcův)*. Některé z těchto vzorů lze využít i u mnoha **zájmen a číslovek**. Některé slovní tvary se však řídí také podle dalších **vzorů pomocných**.

b) v jiných částech slov se orientujeme **podle vyjmenovaných** (a jim příbuzných) **slov**, v nichž se píše ***y/ý***.

U **slov přejatých** z jiných jazyků (tedy u slov cizích) se psaní *i/y* zpravidla řídí původním pravopisem (*kilogram, kybernetický, aritmetika, rytmus, situace, symetrický*).

Zvláštní případ představují souhlásky *c* a *f*. *C* bývá řazeno mezi souhlásky měkké, ale ve skutečnosti se chová jako obojetné (*cit, tácy, skici*). *F* se v domácích slovech chová jako souhlásky měkká (*fiflona*), *ypsilonu* předchází jen v některých slovech cizích (*fyzika*).

c) některé koncovky mají jedinou podobu *s -i* (*se třemi chutnými letními jahodami*).

B. Předložky *s* a *z*:

Předložka *s* označuje **7. pád** (odpověď na otázku *S kým, čím?*) a předložka *z* označuje **2. pád** (*Z koho, čeho?*): *hospodařit s vodou x vylézt z vody*. Chceme-li **rozlišit pohyb s povrchu pryč** a pohyb *zevnitř ven*, můžeme v prvním případě použít předložku *s*: *vzít se stolu* (= se stolní desky) x *vzít ze stolu* (zevnitř ze zásuvky). Pravidlo podle pádů však lze uplatnit vždy.

C. Předpony *s-*, *z-* a *vz-*:

S-/se- označuje **směrování dohromady** (*sblíhat se, sestavit*), **shora dolů** (*shodit*), *s povrchu pryč* (*smazat*) a používá se v některých **ustálených**, dnes obtížně zdůvodnitelných **případech** (*stěžovat si*). *Z-/ze-* označuje **dokončení děje** (*zpozorovat*), **změnu stavu** (*zchudnout*) a také se používá v některých **ustálených případech** (*zpívat*). *Vz-* označuje **směrování nahoru** (*vzlétnout*) nebo **vymanění se z něčeho** (*vzpamatovat se*).

Pozor na záměny: *stěžovat si na poměry* x *ztěžovat si práci nepromyšleným postupem*.

II. Pravopis morfologický

A. Souhláskové skupiny *bě/bje, vě/vje, mě/mně*:

Pokud je souhlásková skupina *bě/bje, vě/vje na švu* mezi předponou a slovotvorným základem slova, píšeme variantu *s -j-*. Pokud je taková skupina **uvnitř základu**, píšeme *-ě-*: *ob-jezd* x *o-běh*; *v-jezd* x *věd-a*.

Pomůckou pro užití skupin *mě/mně* v konkrétním slově může být **porovnání** se slovem blízké příbuzným: *skromně – skromný; zřejmě – zřejmý; rozumně – rozumný; rozuměl – rozumí; zapomněl – pomník; paměť – pamatovat si*.

Zájmeno *já*: 2. a 4. p. = *mě/mne*; 3. a 6. p. = *mně* (3. p. také *mi*).

B. Souhláskové skupiny *-ský/-cký* a *ští/čtí*:

Brno – brněnský chodec – brněnští chodci; Turecko – turecký fotbalista – turečtí fotbalisté.

C. Zdvojené souhlásky:

Ke zdvojení dochází tehdy, když se ve slově setkají stejné hlásky náležející dvěma různým částem slova: *od-dělení, babič-čin, jsem vin-na* (x *je to moje vin-a*). Někde rozdíl mezi souhláskou zdvojenou a jednoduchou ovlivňuje význam slov: *nejjasnější hvězda* x *stále nejasnější úkol*.

D. Přídavná jména složená:

1. Složeniny slučovací (píší se **spojovníkem**): *Slovník česko-španělský* (= se slovy českými a španělskými), *literárně-hudební pořad* (= s literaturou a hudbou); Výjimky: *hluchoněmý, sladkokyselý* aj.

2. Složeniny určovací (píší se **dohromady**; jejich první člen blíže určuje člen druhý): *literárněkritický časopis* (o literární kritice), *občanskoprávní spory* (týkající se občanského práva).

III. Pravopis syntaktický

Relativně (poměrně) nejobtížnějším pravopisným jevem tu je **shoda podmětu s přísudkem** (zejména v **množném čísle a minulém čase**):

Obecně platí, že **koncovka slovesa je určována rodem podmětu.**

Chlapci (rod mužský životný) **četli**. **Bratři** jsou **zdrávi**. **Vojáci** byli **zajati**.

Vlaky (r. muž. neživotný) **vyjely**.

Dívky (r. ženský) **psaly**.

Koťata (r. střední) **si hrála**.

U podstatných jmen rodu mužského životného v jednotném čísle 2. pád = 4. pád (*výsledky našeho studenta; vidím studenta přicházet*), u podstatných jmen rodu mužského neživotného 1. pád = 4. pád (*tohle je náš úkol; zvládneme i tento úkol*).

Výjimky: slova *rodiče, koně* jsou rodu mužského životného (ačkoli se tu 1. p. = 4. p.), slovo *dny/dni* je vždy rodu mužského neživotného, slova *dítě, (lidské) oko i ucho* jsou v jednotném čísle rodu středního, v množném čísle (*děti, oči, uši*) jsou rodu ženského aj.

Pokud je **podmět několikanásobný**, platí pro sloveso v minulém čase tato základní pravidla: **1.** Je-li **aspoň jedním členem** podmětu podstatné jméno **rodu mužského životného**, koncovka je **-i** (*Obě dívky i jejich spolužák se vrátili na hřiště*). **2.** Jsou-li **všechny členy** podmětu v čísle **množném** a v rodě **středním**, je koncovka **-a** (*Štěnata a koťata si spolu dobře rozuměla*). Ve všech **ostatních případech** se píše **-y** (*Kanada, Spojené státy a Mexiko se dohodly*).

IV. Interpunkční znaménka

Jejich úlohou je **členit promluvu podle hledisek zvukových i významových**. Patří sem **10 druhů** znamének: **tečka (.), otazník (?), vykřičník (!), čárka (,), středník (;), pomlčka (–), dvojtečka (:), tři tečky (...), uvozovky („“), závorky ()**.

Nejčtenější **pravidla** používání najdeme u **čárek**: ty plní **(1) úlohu rozdělovací** (kladou se mezi zřetězené, souřadně spojené výrazy: *Mám rád turistiku, houbaření, plavání i jízdu na kole*) a **(2) úlohu vydělovací** (oddělují v promluvě celky nadřazené a závislé: *Pospíchali jsme, abychom dorazili k domovu před setměním, a podařilo se nám dojít včas*).

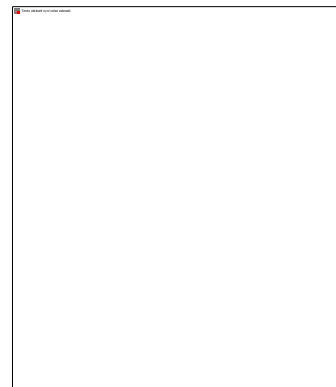
V. Zvláštní prostředky psaného jazyka (velká písmena a mezery mezi slovy)

Velká počáteční písmena vyjadřují **jedinečnost** pojmenovávané skutečnosti (*Božena Němcová, Hluboká nad Vltavou*). Někdy se tato jedinečnost vztahuje na skupinu slov, jež jsou v jiné souvislosti pouze obecná; pak se velké písmeno píše jen ve slově prvním (*Česká republika, Organizace spojených národů*). S jedinečností souvisí i **projevy úcty**: (v dopise) *Přejeme Vám všechno nejlepší*.

Přítomnost (či nepřítomnost) **mezery mezi slovy** někdy ovlivňuje význam slov: *Vystoupili jsme na horu* (= na vrch, kopec) x *Vystoupili jsme nahoru* (kamkoli výš, např. na rozhlednu) – výslovnost je v obou případech tatáž.

6-B

Zabýváme-li se různými stránkami jazyka, nemůžeme se vyhnout zmínce o svérázné řeči malých dětí. Ta se často stávala námětem oblíbených literárních děl. Mezi ně patří americký román, který v českém překladu získal jméno podle postav dvou chlapců (šestiletého a tříletého) *Hýta a Batul* (dětsky zkomoleno – v českém překladu – ze slov *Vojta a bratr*). Popularita knihy, v níž se o oba hochy na americkém venkově dva týdny stará jejich mladý strýček, dosáhla již mezi světovými válkami mimořádných rozměrů také v Evropě.

John Habberton (1842 – 1921): Hýta a Batul
(asi 1876)

Třetího dne dal jsem se tedy zanést vlakem za půldruhé hodiny z Nového Yorku do Hillcrestu a najal tam vozku, aby mě dovezl k Tomovi. Čtvrt hodiny před obydlím švakrovým se začali koně strašně plašit a vozka, upokojiv je, obrátil se ke mně se slovy:

„To byl zase jeden z těch rarachů.“

„Cože to bylo?“ ptám se.

„Tam ten malý dareba, co nám ty koně polekal. Vidíte, tam stojí, drží kus větve v ruce! To by mu bylo docela podobné, že by mi teď řekl, abych ho kousek svezl. Opravdu, už běží k nám. Divím se jen, kde vězí druhý, obvykle běhají spolu. My jim tu říkáme ‚rarachové‘, protože vyvádějí samou nezbednost, jednu horší než druhou. Všude lekají koně, honí krávy a plaší drůbež. Mají takto dost pořádného otce i matku – je to divné –“

Ještě nedomluvil, tu přiběhl nezbedný klučina k vozu všecek upachtěn, ve velmi špinavém námořnickém obleku, s hlavou zastrčenou do slaměného klobouku se širokou střechou, s jednou punčoškou shrnutou až ke kotníku a v botičkách! – každá z nich měla právě snad dva knoflíky! Poznal jsem svého synovce Hýtu! Zároveň se objevil v houští u cesty menší hošík v zelených vlněných šatičkách s límečkem někdy za onoho času snad bílým, ve špinavých punčoškách, modrých střevíčkách napřed proklubaných a se staromódním slaměným turbanem. Zahodil do prachu na cestě větev a křičel: „To je moje kosa na trávu!“ – běžel proti nám zahalen sloupem prachu, který by byl stačil Israelitům pouští táhnoucím. Když se konečně zastavil a prach se poněkud usadil, poznal jsem dětské tahy Batulovy.

„To jsou moji sestřenci!“ zvolal jsem nemoha se ani vzpamatovati.

„Cože!“ zvolal kočí. „Na mou kuši, zapomněl jsem, že jedete k plukovníku Lorenzovi! Ale neřekl jsem o nich přece nic jiného, než pouhou pravdu; jsou to hoši takto dost čiperní, dost hodní na kluky, ale ať jsem... že neumrou dozajista na školskou nemoc.“

„Hýto,“ pravím se vši přísností, které jsem si mohl dodat, „znáš mě?“

Pátravé oči malinkého prorůčete a budoucího filantropa si mě chvíli prohlížely, a pak majetník jejich odpověděl:

„Ba ano, tys strýček Rudolf. Přinesl jsi nám něco?“

„Pines nám něco?“ ptal se po něm Batul.

„Škoda, že jsem vám nemohl koupit notný výprask,“ pravím velmi přísně, „za vaše ošklivé chování. Pojd’te honem do vozu!“

„Pojd’, Batule,“ křičel Hýta, ač Batulovo vzdálenější ucho bylo jen asi loket od Hýtových úst.

„Strýček Rudolf nás bude vozit!“

„Tejcek Uof bude vozit,“ byla ozvěna Batulova, kterou pronesl, jako by byl ve snách; oboje, ta snivost a to opakování všeho, byly jeho charakteristickými známkami, jak jsem brzy poznal. (...)

„Já ci videt tvoje hodinky!“ poznamenal Batul popadnuv můj řetízek a převaliv se mně na klín.

„Ó! ó! já taky,“ vykřikl Hýta spěchaje, aby se mně dostal na druhé koleno a otíraje si přitom střevíce o mé spodky a šosy mého kabátu. Každý ten rarášek mě objal jednou rukou, aby se udržel, a já – já jsem vytáhl hodinky – byl to zlatý chronometr za 300 dolarů – a ukazoval jim ciferník.

„Já chci také vidět kolečka, jak se točí,“ pravil Hýta.

„Ci videt kolecka tocit!“ byla Batulova ozvěna.

„To ne, zde nemohu otevřít hodinky, koukněte se, co je tu prachu,“ pravím.

„A proč?“ táže se Hýta.

„Ci videt tocit kolecka,“ opakuje Batul.

„Prach by se dostal dovnitř a zkazil by hodinky,“ vysvětluji.

„Ci videt tocit kolecka,“ ozve se Batul znova.

„Povídám ti, že to nejde, Batulku,“ pravím velice rozmrzen. „Prach hodinky kazí.“

Nevinné šedé oči spočinuly na mně udiveně, špinavé, ale hezounké rty se lehounce zachvěly, a Batul šeptal: „Ci videt tocit kolecka.“

Zavřel jsem rychle hodinky a vstrčil je do kapsy. Ihned se začal Batulův dolní ret špulit a obracet na rub, že jsem se vskutku bál, že uvidím i dásně jeho až k bradě. Pak mu sklesla dolní čelist a vrískal:

„A-a-a-a ci vi-i-det to-cit ko-le-cka!“

„Karlíku“ – je křtěn na jméno Karlík – „Karlíku!“ zvolám zlostně, „přestaň okamžitě s tím brekotem! Rozumíš?“

„Jo-o-o!“

„Tak mlč!“

„Já ci vi –“

„Batule, mám cukrovinky v kufru, ale nedám ti ani kousek, budeš-li dělat takový pekelný hluk.“

„Ale já ci videt kolečka! A – a – a!“

„Batulku, drahoušku, neplač tak! Tady jedou slečinky v kočáře, přece nechceš, aby tě viděly plakat, že ne? Počkej, až přijedeme domů, ukážu ti, jak se kolečka točí!“

Kočár, vezoucí několik dam, rychle se blížil, když tu Batul opět počal vrískati:

„A-a-a ci videt kolečka –“

Jako šílený vytrhnu hodinky z kapsy, otevru je a ukazuji klukům strojek. Druhý kočár se k našemu přiblížil, a já jsem sklonil hlavu hodně hluboko, abych se vyhnul pohledům jeho neznámých majitelek, neboť za těch několik minut, co jsem se sblížil se svými synovci, vzbudil se ve mně pocit, že musím vypadat až hanba neregálně.

John Habberton, Hýta a Batul, Praha bez data vydání [po roce 1922], s. 9 – 13. Přeložila Antonie Malá.

Poznámky a vysvětlivky:

filantrop – dobročinný člověk; **spodky** – zde ve významu *kalhoty*; **zahalen sloupem prachu, který by byl stačil Israelitům pouští táhnoucím** – v biblickém Starém zákoně (svaté knize náboženství judaismu a křesťanství) kmeny Izraelitů putovaly z Egypta do Palestiny vedeny oblačným sloupem, jímž Bůh vyjadřoval svou přítomnost i ochranu.

6-D Některá zajímavá data

John Habberton (1842 – 1921)

Americký spisovatel a literární kritik.

Svůj život rozdělil mezi východní a západní pobřeží Spojených států. Je oceňován jako první významný autor, který zachytil **život v Kalifornii** na západním pobřeží. Největší popularitu mu však přinesla **dvojice knih o malých chlapcích Hýtovi a Batulovi**.

Některá díla:

Humoristické romány Helenina drůbež (Helen's Babies) a **Děti jiných rodičů** (Other People's Children): 1. díl vyšel asi r. 1876 a 2. díl snad již 1877; v Československu však byla obě díla vydávána společně pod názvem **Hýta a Batul**: dětsky zkomolená jména vybrala pro obě titulní postavy – v originále Budge a Toddie – překladatelka Antonie Malá podle svých vlastních dětí.

Povídkový soubor Romance kalifornského života (Romance of California Life; 1880).

7. Slovní zásoba a slovotvorba

7-A1 Charakter a složení slovní zásoby; 7-A2 Způsoby obohacování slovní zásoby; 7-A3 Slovotvorba; 7-B Eduard Bass: Historie manéžního šaška; 7-D Eduard Bass.

7-A1 Charakter a složení slovní zásoby

Jestliže jsme si představili jazyk jako nejsložitější znakový systém, tak souhrn všech znaků v konkrétním jazyce se označuje jako **slovní zásoba** takového **jazyka**. Jednotkami slovní zásoby jsou **slova** (*les, patnáct, vyrůstát, ačkoli*) nebo **ustálená slovní spojení** (*šicí stroj, starší doba kamenná, praštit se přes kapsu, bez práce nejsou koláče*).

Slovní zásoba jazyka se vyvíjí. Mnohá slova přestávají být používána a zůstávají známa jen úzkému okruhu odborníků (*šlojř = rouška, již si ve středověku ženy ovíjely hlavu*) nebo přežívají jen ve specifických situacích (slovo *žďářit = mýtit les vypalováním* dnes zůstává jen v názvech obcí *Žďár, Žďárec* apod.).

Naproti tomu se ve slovní zásobě objevují nová slova: *panelák* (místo *panelový dům*), *bankomat*, *veřejnoprávní, hrotit*.

Slovní zásobu můžeme **dělit** podle různých hledisek na mnoho různých oborů. Základní členění je toto:

A. Národní slovní zásoba: souhrn všech slov v jazyce:

1. Jádru slovní zásoby: především nejstarší slova; označují nejzákladnější životní skutečnosti, jsou nepostradatelná pro jakoukoli komunikaci (*slunce, voda, syn, mladý, jít*) a jsou poměrně stálá, neměnná.

2. Periferie (okrajové části): člení se na mnoho vrstev podle různých hledisek (společenských, krajových apod.), snáze podléhají vývojovým proměnám.

B. Individuální slovní zásoby (slovní zásoby jednotlivců; vzájemně se prolínají):

1. pasivní: slova, která jedinec zná (rozumí jim);

2. aktivní: slova, která jedinec používá (podmnožina pasivní slovní zásoby);

7-A2 Způsoby obohacování slovní zásoby

1. Vznik nových významů již existujících slov (*vůz* = původně *vůz formanský, tažený koňmi*, dnes především *automobil*);

2. Přechod slov z jedné jazykové vrstvy do jiné (slovo *tým* původně patřilo jen do sportovní mluvy jako pojmenování *hráčského družstva*, dnes se používá především v souvislostech podnikání či politiky pro označení jakékoli *výkonné skupiny*);

3. Tvoření víceslovných pojmenování (*hladká mouka*);

4. Přejímání z jiných jazyků (*faul, klub, video, parfém*);

5. Tvoření nových slov: odvozováním (*pra/věk, rychlík/ový*), skládáním (*vod/o/vod, oka/mžik*), zkracováním (*OSN = Organizace spojených národů; TOM = turistický oddíl mládeže*).

7-A3 Slovotvorba

Každé slovo je vlastně stavebnice. Skládá se z různých **částí**, které tu hrají určitou roli. Tyto **role** souvisejí s významy slova (viz v tomto tematickém celku podkapitolu 3-A2 *Co to je slovo a jaké má významy*). Proto se jednotlivé části slova mohou různě kombinovat, nikoli však zcela libovolně. Osvojit si příslušná pravidla, to představuje důležitý krok k úspěšné účasti na komunikaci.

Jak už asi tušíme, na tomto místě si musíme zavést odborný výraz (termín) souhrnně označující všechny části, z nichž se slovo může skládat. Takovým termínem je **morfém**. Morfém se definuje jako nejmenší významonosná jednotka v jazyce. Ukažme si jednoduchý příklad:

Tab. 7: Morfematický rozbor slova			
Předškolákům			
před	škol	ák	ům
Předpona před- znamená přední pozici ve smyslu místním nebo časovém.	Kořen slova -škol- znamená, že slovo souvisí se školou a školním vzděláváním.	Přípona -ák patří k osobě či věci s vlastností obsaženou v kořeni.	Koncovka -ům označuje 3.pád čísla množného některých podstatných jmen (odpověď na otázku Komu, čemu?).

Z různých důvodů (většinou však kvůli snazší výslovnosti) se při tvoření některých slov mění i některé hlásky v kořeni nebo v příponách. Takové střídání hlásek však rovněž má své zásady a může být tedy snadno rozpoznáno:

Škol-ák – škol-ác-i; důl – ú-dol-n-ích; noh-ou – nož-k-y; vrch-y – na-vrš-i-t; pře-chod-em – přecház-et – chůz-e.

Předpona, kořen, přípona a koncovka jsou hlavní druhy morfémů. Při rozboru slova bývá však užitečné rozlišovat ještě vyšší morfematické jednotky: různé druhy kmenů a základů. O nich podrobněji v tematických celcích věnovaných jednotlivým slovním druhům.

7-B

Ovládat stavbu slova má svůj hluboký smysl. S její podrobnou znalostí dokážeme jako na lékárnických vážkách porovnávat, vybírat i případně sami sestavovat nejvýstižnější slova vhodná k vyjádření zamýšleného sdělení. Dobrymi průvodci nám tu mohou být talentovaní spisovatelé, kteří si jazyk jednak výtečně ochočili, jednak jej sami dokázali zřetelně obohatit.

Patří sem i Čapkův kolega **Eduard Bass**. Dnešní české veřejnosti zůstává znám především jako zasvěcený autor příběhů z cirkusového prostředí, byť jeho tvůrčí záběr byl ve skutečnosti mnohem širší. Sledujme, na kolika místech jediné povídky Bass ukázal dokonalou práci s jazykem, aby vystihl atmosféru příběhu, nenudil čtenáře a vystupňoval napětí.

Eduard Bass (1888 – 1946): Historie manéžního šaška (z povídkového souboru *Lidé z maringotek*; 1942)

Zkušený cirkusový klaun (clown, jak se tehdy psávalo) vypráví svým mladším kolegům o svém mládí, kdy vystupoval v klaunské dvojici se svým strýcem Agathonem, kdysi výtečným, posléze však již zestárlým a zesláblým artistou. Příběh se odehrál v cirkuse Philips během jeho hostování ve Švédsku.

Jinak byly výkony u Philipsů dobré, ale nějak jsme nemohli v Göteborgu zabrat. Náš starý mrzutě zkoumal, v čem to je, ale švédští známí říkali:

„Prosím, co jste přivezli, není špatné. Ale chcete-li mít úspěchy, musíte získat Otte Kreugra. Tady se jde jen za Otte Kreugrem. Není-li Otte Kreuger v programu, není to pro naše lidi žádný cirkus.“

Ptali jsme se, kdo je Otte Kreuger.

Prý nejlepší clown světa a pravý národní šašek švédský. Lid ho zbožňuje a jeho jméno stačí, aby bylo vyprodáno.

A kde vystupuje?

Nikde; to on je takový podivín. Žije si v lesích na severu, loví ryby, stílí zvěř a doma si hraje sám pro sebe komedii. A jen prý, když přijede cirkus, je ochoten opustit svou dřevěnou vilu, jezera a lesy a trmácet se od města k městu, aby si zahrál; ale to prý je pak jedinečná podívaná. Jinak prý jen tak jednou dvakrát za rok vystoupí ve Stockholmu při nějaké dobročinné akademii a zase zapadne do své samoty.

Tedy diletant, ochotník, to nebylo pro nás, lidi od řemesla, nic příjemného. Ale slyšeli jsme o něm tolik, a znovu a znovu, že starý Philips prohlásil, že je dobře dbát místních zvláštností a národní tradice, a začal se po tom Kreugrovi shánět. Nu a za nějaký den byl ten zázrak opravdu mezi námi.

Tedy: aby to byla nějaká úplně světová klasa a úžasný objev, to Kreuger nijak nebyl. Co dělal, bylo všecko pro nás staré a známé a vykradeno z repertoáru všech clownů světa. Ale něco měl, čím převyšoval všechny ostatní: úžasně se přeměňoval. Ne že by se maskoval; tak jak byl, s bílou hubou a červeným nosem se před publikem přetvářil z figury do figury s ohromnou bravurou. Vylezl jako maloměstský buržuj, oteklý a nafouklý, sotva lezl pod tíhou sádla, a šups, přeměnil se v uličnického kluka, ve kterém všecko hraje, a šups, udělal ze sebe chromého flašinetáře a zase neohrabaného hasiče a zase truchlícího pompfunebristu. Nepotřeboval nic říci, nepotřeboval nic ohlašovat, vzal si jen jiný klobouk nebo čepici, a už to bylo každému jasno, kdo to je. Ba lidé v publiku přísahali, že to není jen tak nějaký typ, ale že je to přímo nadhasič Ericson nebo kupec Larson z rohu náměstí nebo starosta Engström, a řvali nadšením.

Něco na tom mohlo být. My jsme se strýcem Agathonem taký v některých číslech figurkařili, ale když si našinec jednou udělá hasiče nebo pompfunebristu, má ho na celý život. Pětkrát ve dvaceti letech jsem viděl bratry Fratellini a to taky bylo po každé, co se figur týče, nachlup stejné. Ale tadyten Otte Kreuger byl každý večer jiný. Třicetkrát jsem se na něj díval a viděl jsem třicet různých hasičů a třicet pompfunebristů a třicetero tlustých pánů. Každý jinak funěl a jinak se kroutil a měl jinou závalu, jednomu překážel úzký límeček, jiného tísnil pas, třetí trpěl kuřimi oky a čtvrtý měl píchání v zádech. Čekal jsem pak už na jeho číslo, abych viděl, jak ten zázrak dělá. Víte, ono to šlo u něho od nohou, to je ta moc důležitá věc. Copak namaskovat se a stáhnout tvář, to ještě není žádný kumšt, ale udělat nohy, člověče, na to myslí, když chceš být herec! A to ten zatracený švédský horák uměl náramně. On uměl jít, kráčet, vykračovat si, vyšlapovat a našlapovat na sterý způsob; jemu se nohy zvedaly, šinuly, třepaly, kiksaly, vlekly, plížily, třásly, škobrtaly, klouzaly, tetelily, belhaly, poškubávaly, zarážely a pletly v neskonalých obměnách, do o i do x, obě stejně nebo každá jinak, a podle toho rostlo z nich celé tělo posedlé určitými návyky. Božíčku, to je herec, říkal jsem si v prvních dnech, ale pak jsem přišel na to, že herec není to pravé slovo. Otte Kreuger byl imitátor; chodil mezi lidmi, díval se na ně a večer je napodobil s neuvěřitelnou virtuositou.

Víte, bylo v tom až něco nelidského, jaké karikatury před námi vypitvořil, a o každé bychom věřili, že je to skutečný boží člověk. Bylo to tím podivnější, že on sám, Kreuger, byl krásný, mužně urostlý chlapík, dokonale elegantní v každém pohybu. (...)

Jednoho večera, když jsme sestupovali z parády a šli se dolíčit k představení, zapotácel se strýc Agathon přede mnou, zatápal rukou ve vzduchu, zachytil se dřevěného sloupku a bezmocně se k němu tělem složil. Přiskočil jsem, měl oči pohaslé, levou rukou si přetřel čelo a z úst mu vyšlo: „Nemůžu jít... půda se svezla...!“

Objal jsem ho, zvedl a odnášel do vozu. Položil jsem ho na postel, měl oči zavřeny. Když je otevřel, zaúpěl: „Proboha – moje číslo! Agathon vypadne z programu, to bude má smrt!“

Jsou někdy věci pošetilé, které však mají v sobě takovou naléhavost, že okamžitě cítíte, že je v nich pravda. Minutu předtím jsem si říkal: naše číslo musí odpadnout; kdyby měl strýc vystoupit, byl by to jeho konec. Teď jsem naopak viděl, že umře, nebude-li na programu. Příliš na tom svým životem visel. Jak to však vyřídit? Jediná možnost byla odsunout vystoupení, až se trochu zotaví.

Vyběhl jsem tedy z maringotky, abych se dohodl s ředitelem. Venku byl shon a poplach, ale před naším vozem stál nehybně Otte Kreuger.

„Kdepak je ředitel?“ zavolal jsem na něho a stručně jsem mu vypověděl, jak to se strýcem stojí. Poslouchal mne s velkou pozorností. A po prvé, co jsem ho znal, pozvedla se jeho skleslá víčka, krásné, velké oči se rozzářily jako v manéži, tvář ožila účastným napětím. Když jsem dopověděl, položil mi ruku na rameno:

„Nechod'te nikam, mladý muži, ale řekněte svému strýci, že jeho číslo zůstane na programu, i kdyby si poležel pár dní. Zaskočím za něho, převezmu jeho roli, pokud bude nemocen, a vůbec se o tom nemusí mluvit. Otte Kreuger to za něho odpracuje a bude to, jako by on sám byl v manéži.“

„Vy chcete za něho vystoupit? A beze zkoušky?“

„Ano. Znam ten výstup od triku k triku.“

„Ale co práce na volném žebříku?“

„Umím. Nebojte se. Zastanu Agathona bezvadně.“

Věděl jsem, že od svého příjezdu Otte Kreuger denně sledoval naše vystoupení. Bůh ví, co ho vábilo, vždyť strýc Agathon pracoval tak špatně a já jako asistent se musel podřizovat jeho tempu. Ale Kreuger stál po každé před gardinou a mlčky, bez pohnutí pozoroval každé naše hnutí. Jaký byl on virtuos, mohl asi lehce převzít strýcovu roli a zachránit tak jméno firmy.

Rozběhl jsem se s tím zpátky do vozu a rozčilen, jak jsem byl, jsem to strýci vyklopil.

„Kreuger je velký umělec,“ odpověděl mi s námahou, „a nesmírně hodný člověk. On to dovede, to já věřím. A moje firma zůstane v programu! Řekni mu, že mu moc a moc děkuji. (...)“

Když jsme se nalíčili, když si Kreuger nasadil paruku a nos a oblékl strýcovy šarivari, každý, kdo ho v chodbě potkal, myslel, že je to Agathon. Ale celou jeho přeměnu jsem poznal teprve já, když jsme se spolu vříteli do manéže. Všechny variace našeho vystoupení provedl bez jediného zakolísání, jako by je už měl po léta se mnou nacvičeny. Ale kdyby jen to! S úžasem jsem viděl, že Kreuger nehraje jen strýcovu roli, nýbrž strýce Agathona samého.

Víte, já jsem se vlastně v poslední chvíli na tohle vystoupení těšil. Připomněl jsem si při líčení, jaký to bude požitek, budu-li konečně jednou mít partnera mladého a svěžího, s kterým vtiskneme té otřepané produkci nové tempo. Už jsem si říkal, na kterém místě nasadím a přiměji Kreugra, aby šel do toho s větším ohněm. Místo toho však jsem náhle shledal, že mám v manéži po svém boku člověka stejně vysíleného, stejně unaveného, jako byl strýc Agathon. (...)“

Když jsme odcházeli branou k šatnám, odfoukl si spokojeně, jako by vyhrál velkou věc, a najednou mi z čista jasna povídá:

„Víte, ten váš Agathon byl kdysi velký umělec! To člověk pozná i na troskách.“

Stáhl jsem paruku, sloupł nos a utíkal jsem do maringotky povědět strýci, jak to dopadlo.

Našel jsem Agathona v bezvědomí.

Když jsme ho vzkřísili, hned se ptal, jak to bylo s Kreugrem. Vychválil jsem mu, že číslo dopadlo věrně podle jeho přání.

„Vidiš, vidiš,“ odpověděl slabým hlasem, „Kreuger je hodný kolega. Takovou věc by jiný nepodnikl – zachraňovat konkurenci. A ty jsi hodný, že držíš firmu. Maminka by měla z tebe radost.“ (...)“

Druhý den mu nebylo líp a my jsme opět s ochotným Kreugrem nastoupili jako Agathon & Partner. (...)“

Toho dne se strýci přitížilo. Otte Kreuger naléhal, abychom přivolali lékaře, a sám pro něj došel. Doktor strýce prohlédl, proklepal, pronesl pár utěšujících vět a venku před maringotkou mávl rukou.

„Mele z posledního,“ řekl nám suše, „všecko v něm je spotřebováno a stráveno. Počítám, že ještě tak tři dny...“

Přepadla mne lítost. Podíval jsem se na Otte Kreugra a bezděky jsem se zachvěl. Otte Kreuger stál, oči mu žhnuly a v ruce tiskl strýcův talisman.

Je to asi hloupé, co řeknu, ale v tu chvíli jsem měl náhle pocit, že tento záhadný démon vyssává do sebe život mého strýce. (...)“

Když jsem se páteho večera vrátil do vozu, strýc Agathon byl mrtev.

Pohřbili jsme ho v městečku Gävle nad přístavem. Komediantské pohřby jsou prosté. Při nich se nepláče a neřeční – každý na to myslí celý život, kdy ho to trefí, a pak se to přijímá už jen jako strohá změna programu a konec firmy. Jediný, kdo byl v Gävle smrtí Agathonovou rozechvřen, byl velký amatér Otte Kreuger. Znovu a znovu jsem ho našel nad úmrtním lůžkem, kde stál nehybný a zarytý a němě se díval do mlčící tváře mrtvého. Ošklivost, kterou jsem cítil při posledních našich produkcích, propukla ve mně a já zvolal:

„Hej, Otte, – chcete imitovat také mrtvolu?“

Trhl sebou a sjel mne pohledem plným výsostného opovržení. Pak beze slova odešel. Spatřil jsem ho až na hřbitově nad hrobem. Stál na vykopané zemi, nevšímal si obřadů a modliteb a jen zíral dolů do té čtyřhranné díry, kam se vejde všechno, sláva létající hrazdy i smutek zestárlého šaška. Když tam spouštěli rakev s Agathonem, pootevřel Kreuger ústa, jako by chtěl něco zašeptat. Ale neřekl nic, jen se upřeně, pozorně díval, jak ta rakev jde dolů. Hodili jsme každý s tichou modlitbou hrst hlíny za tím, co bývalo Agathon. Otte Kreuger se ani nehnul. Stál jako přimrazen, když jsme se obraceli k odchodu. Podíval jsem se po všech účastnících a tu jsem viděl podivnou věc: byli to věrní přátelé Agathonovi, někteří s ním pracovali třicet let, ale jediná, velká a trpytná slza visela v oku Otte Kreugra. (...)

Eduard Bass, Lidé z maringotek, Praha 1958, s. 193 – 206.

Poznámky a vysvětlivky:

artista – cirkusový umělec (v běžném povědomí jsou artisté jen ti, jejichž vystoupení je založeno na mimořádné obratnosti – takovým artistům se však říká *akrobati*); **buržuj** – hanlivé označení pro podnikatele, kapitalistu (z fr. *bourgeois* = *měšťan*); **diletant** – (často hanlivě) neodborník, nevyškolený nadšenec; **gardina** – stupňovité pódium; **Gävle** [jävle]; **Göteborg** [jöteborg]; **Kreuger** [krüger]; **ochotník** – umělec vystupující jen ze záliby, nikoli z povolání; **paráda** – reklamní cirkusový průvod; **pompfunebřista** – smuteční host na slavnostním, okázalém pohřbu; **Stockholm** [stokholm]; **šarivari** – pestobarevný kostým.

7-C Úlohy a cvičení

1. Najděte a objasněte v Bassově povídce místa, kde autor působivě:

a) používá slovesa; b) používá citoslovce; c) ukazuje vypravěče jako typického příslušníka cirkusácké profese; d) vnáší do příběhu prvky tajemna; e) hovoří o konci klaunova života.

2. Doplňte a napište: nedob-tná pokladna, nem-l- om-l, housl-stov- sm-čce, drz- chlapec, zrzav-muž, ciz- dítě s vyplázl-m jaz-kem, odvar ze s-pkých léčiv-ch b-lin, správcov- nov- ps-, v-ska s chovatel- nezv-kl-ch zv-řecích plemen, působ-v- v-jev se sl-čným- v-lam- na jev-šti. Častá krupob-tí ztěžují sedlákům živob-tí. Pl-tkým- sm-šlenkam- se nezab-váme. S-pte p-sek přes s-to. Ten p-šný chlap-k bude jednou p-kat za své p-chlavé poznámky. Us-lovně sb-rám autogram-. Topol- s dlouhým- větvem- slouží podél s-lnice jako účinné větrolam-. Neplánujte dlouhé v-prav- v nové obuv-. Přib-li k nám hosté, které vždy v-táme podle starého ob-čeje chlebem a solí. Větvov- nad nám- se zm-talo pod poryv- v-chřice. Lokomot-v- v-žadují náročné oprav-. Došky, to jsou vlastně rozložené otep- slám- na střeše budov-. Hořká komedie Vdovcov- dom- patří mezi otcov- nejobl-benější divadelní hry. P-lně hledám Jirkov- kamarády, ale jsou tu jen Pavlov- rodiče. Ryb- polévku mám raději než pečené losos-. Pstruz- na rožní m- ovšem chutnají nejv-ce.

3. Doplňte předložky s(se) / z (ze); kde je to možné, využijte dvě varianty: dítě seskočilo – postele, seskok – výšky, pohled – hradní vížky, potíže – hygienou, obědvali jsme řízek – bramborovým salátem, chléb rovnou – pece, spokojen – málem, znechucen – překážek, vyndej šaty – skříně, sundej rádio – skřínky, vrátili se – krátkého kursu, – poctivostí nejdál dojdeš, spadl mi kámen – srdce,

nejsem – toho moudrý, desetníky byly staženy – oběhu, příběh – současnosti, film – napínavou zápletkou, procházka – psem, otrhali jsme jablka – stromu, nemoc – nachlazení.

4. Doplňte předpony s-, z- nebo vz-: Dědeček -hromáždil rozsáhlou -bírku známek. Po televizních -právách se můžeme dívat na pořad o -právném chování nebo na diskusi o státní -právě. Ani velké -levy nás ne-lákají nakupovat -levněné -boží. Před cílem se ještě -chopil, ale nakonec doběhl úplně -chvácený. Během -těhování jsme -chody v domě -chodili snad stokrát. V nových šatech působil její -jev nečekaně -jemněle. Cvičte pravidelně -hyby, -pírejte činky a brzy budete mít -pevněné tělo. -hrabané listí nám -hnilo. Tohle -vednout ne-vedu. Suché seno se rychle -ňalo. Po-val ji jen proto, aby ji -váděl. Vraťte se -pátky, je tu plno škodlivých -plodin. -teky -červenal a -potil se. -působ navazování -tahů mezi muži a ženami se v posledních desetiletích -měnil. Ne-traťte tu -tvrzenku. Kdy -pravíte tu -chátralou střechu? -máchl mu ruku a on -krotl. -klidněte se a raději -koordinujte svou práci. Tuhle -koušku -krátíme. Předseda našeho -družení mluví na -chůzích -patra.

5. Proveďte morfemický rozbor těchto slov: bezový, bezstarostnému, dotazníky, hrdinka, koláče, mlčet, neúroda, ručnice, křivit, vyhlášená.

7-D Některá zajímavá data

Eduard Bass

Pseudonym českého spisovatele, novináře a kabaretiéra **Eduarda Schmidta** (1. 1. 1888 Praha – 2. 10. 1946 Praha).

Bass patřil mezi zakladatele a protagonisty (vedoucí osobnosti) **pražského kabaretu** (zábavního podniku s humoristickým, hudebním i tanečním programem) **Červená sedma** (existoval 1910 – 1922, nazván podle skupiny zakladatelů, kterou vedl mladý právník Jiří Červený).

Od r. 1921 Bass pracoval jako **novinář** v redakci **Lidových novin**, kde se stal kolegou např. Karla Čapka; v letech 1933 – 1939 zde byl šéfredaktorem.

Některá díla:

Humoristický román Klapzubova jedenáctka (1922; o chalupníkovi, který ze svých jedenácti synů postaví a vytrénuje neporazitelné a posléze světově proslulé fotbalové mužstvo; filmový přepis 1938: režie Ladislav Brom, v hlavní roli Theodor Pištěk);

Knihy z cirkusového prostředí: román Cirkus Humberto (1941; již další vydání z r. 1942 ilustroval František Tichý, významný malíř specializovaný na výjevy s cirkusovou tematikou), **povídkový soubor Lidé z maringotek** (1941, vydáno 1942; v některých vydáních ilustrováno Vlastimilem Radou nebo Cyřilem Boudou; film 1966: režie Martin Frič, v hlavních rolích Jozef Króner, Jan Tříska, Emília Vašáryová aj.).

8. Tvarosloví (morfologie)

8-A1 Slovní druhy; 8-A2 Gramatické kategorie jmen; 8-A3 Gramatické kategorie sloves; 8-B Christian Morgenstern: Šibeniční písně; 8-D Christian Morgenstern.

8-A1 Slovní druhy

Každé slovo lze zařadit k některému z 10 slovních druhů. Rozlišování těchto druhů má svůj původ již ve starověku a ustálil se jejich počet, názvy i pořadí. To vše známe z předchozích školních let, ale možná že jsme se ještě nesetkali s příslušnými mezinárodními, z latiny odvozenými názvy. Od nynějška je budeme často používat. Uvádíme přehled upravený podle situace v češtině.

8-C1 Cvičení

1. *Určete druhy slov u těchto spojení:* malé stádo srn; docela povedené prázdniny; bez práce nejsou koláče; výstava maleb a kreseb; Moničin svetr od Ježíška; brr, venku je děsná zima; ten guláš se vám povedl; kdo šetří, má za tři; přišlo jen několik zájemců, protože přišlo; ano, pane ministře.

2. *Doplňte:* památník válečných ob-tí; rodičovské ob-tí; ob-tí města nám trvalo hodinu; na zatmění Měsíce jsme nezapom-li; rozum-li jsme dobře; v-tšina přítomných je proti; auto v-zí v příkopu; mylná dom-nka; přem-na sluneční energie; m- jste nic neřekli, takže teď m- do toho netahejte.

8-A2 Gramatické kategorie jmen

Pojem *gramatická kategorie* jsme si objasnili v 3. kapitole tohoto tematického celku (*Jazyk a významy i motivovanost slov*). Nyní si ukážeme jejich přehled, opět též s mezinárodními názvy.

Gramatické kategorie jmen jsou:

a) **Pád:** v češtině je vyjádřen některou z pádových koncovek; označuje vztahy slova k ostatním slovům ve větě, a tím i roli, jakou slovo ve větě hraje; česká jména mají 7 pádů, ale vždy najdeme některý tvar, který je společný dvěma (výjimečně i více) pádům.

b) **Číslo:** jednotné a množné, vyjadřuje číselnou stránku skutečnosti, ovšem z hlediska mluvčího (*neukáznění lidé* – č. mn.; *dnešní lidstvo* – č. j.);

c) **Jmenný rod:** mužský (životný a neživotný), ženský a střední; jen částečně se však shoduje s rodem biologickým (např. neživé věci mohou nabývat kterýkoli z rodů).

Tab. 9: Gramatické kategorie jmen

Pád:	Příklady:
1.pád (nominativ): odpovídá na otázku Kdo, co?	Ty čtyři košaté stromy
2.p. (genitiv): (bez) Koho, čeho? Čí?	Těch čtyř košatých stromů
3.p. (dativ): Komu, čemu?	Těm čtyřem košatým stromům
4.p. (akuzativ): (vidím) Koho, co?	Ty čtyři košaté stromy
5.p. (vokativ): Oslovujeme, voláme	(Vy) čtyři košaté stromy!
6.p. (lokál): (o) Kom, čem?	O těch čtyřech košatých stromech
7.p. (instrumentál): (s) Kým, čím?	S těmi čtyřmi košatými stromy

Číslo:	Příklady:
jednotné (singulár)	nůž, říčka, dříví, ptactvo, hmyz
množné (plurál)	nože, nůžky, klády, káňata, čmeláci

Jmenný rod:	Substantivum v tomto rodě:	Příklady:
mužský (životný a neživotný)	maskulinum	<i>můj otec, Evin stůl, ženský tým</i>
ženský	femininum	<i>rytířská družina, bystré oči</i>
střední	neutrum	<i>hodné děvče, pánské kadeřnictví</i>

8-C2 Cvičení

1. a) Doplněte podle vlastního uvážení nejvhodnější substantiva: Mezi stromy za chatovou osadou se leskla ... Jeli jsme ... a dorazili jsme do ... včas. Vrátila se do ... a sedla si na ... Na tuhle ... se těším. Na ... se objevila temná ...

b) Doplněte vhodná adjektiva: Těmi ... návrhy se budeme zabývat až na ... schůzi. ... oči upřeně pozorovaly ... mladíka. Sympatie všech se obracely k té ... dívce. Půjďme jen do ... hotelu. Zavolám svému ... kamarádovi pro radu.

c) Doplněte vhodná zájmena: ... Pavel si vybral ... lyže, ... se mu nejvíc hodí na lyžařský kurs. ... mi nemusí ... vykládat. ... se nelení, ... se zelení. ... boty ... vezmeš k ... šatům? Dali ... k snědku.

2. Převeďte do množného čísla: pražský chodec, americký hudebník, francouzský herec, valašský ovčák, mariánskolázeňský host, pardubický hokejista, ruský medvěd, slon africký, evropský politik, bystřický řidič.

3. Doplněte jednoduché nebo zdvojené souhlásky: ra-í vysílání, ran- květák, po-olovaný terén, hrdli-in hlas, jele-í říje, de-í zprávy, náš de-ík, ro-ářená světla, vy-í vzdělání, trojkla-ý nerv, hlině-ý panák, ochra-á přilba, ne-ižnější bod trasy napříč neprobáda-ou zemí, ti-í hudba nás snáze uti-í, patr-ě posnídám vajíčka namě-o.

4. Rozhodněte, zda se následující výrazy píší se spojovníkem, jako dvě slova, anebo dohromady: hygienicko/epidemiologický, králové/hradecký, mini/golfový, německo/český, šesti/stěnný, úzce/specializovaný, úzko/kolejný, vele/tržní, zahraničně/politický, zemědělsko/potravinářský.

8-A3 Gramatické kategorie sloves

a) Osoba: je trojí, pojmenovává účastníky komunikace: 1. os. = mluvčí (pisatel); 2. os. = adresát; 3. os. = nepartnerská osoba (přímo se nevztahuje k účastníkům komunikace). V některých jazycích včetně češtiny existuje i nepravidelnost: zdvořilé vykání.

b) Číslo: stejné jako u jmen.

c) Způsob: vyjadřuje vlastnosti slovesného děje z hlediska skutečnosti jeho existence, z hlediska jeho uskutečnitelnosti apod.

d) Čas: je trojí, zařazuje dobu slovesného děje, viděno ovšem optikou doby promluvy (počet časů je v češtině výrazně nižší než např. v angličtině, francouzštině či němčině).

e) Slovesný rod: je dvojí; vystihuje vztah mezi slovesným dějem a původcem tohoto děje; jde o to, zda je původce děje podmětem (v rámci věty se na něj lze zeptat otázkou 1. pádu Kdo, co?), nebo předmětem (v jiném pádě než prvním), či zda je vůbec zmíněn.

f) Vid: je kategorií příznačnou pro slovanské jazyky (středovýchodní Evropy), je náhražkou za nižší počet slovesných časů; je dvojí, vyjadřuje – opět z hlediska mluvčího –, zda se slovesný děj chápe jako ukončený nebo probíhající, jednorázový nebo opakovaný.

Tab. 10: Gramatické kategorie sloves

Osoba:	Číslo:	
	sg.	pl.
1.	<i>já</i> odpočívám	<i>my</i> odpočíváme
2.	<i>ty</i> odpočíváš	<i>vy</i> odpočíváte
3.	<i>on, ona, ono</i> odpočívá	<i>oni, ony, ona</i> odpočívají

Způsob:	Příklady:
oznamovací (indikativ)	<i>Běžím</i>
rozkazovací (imperativ)	<i>Běž! Běžte! Běžme!</i>
podmiňovací (kondicionál):	
přítomný (označuje ještě uskutečnitelný děj)	<i>Kdybychom běželi, ještě bychom ten vlak stihli.</i>
minulý (označuje děj již neuskutečnitelný):	<i>Kdybychom byli běželi, tak by nám ten vlak nebyl ujel.</i>

Čas	Rod	Vid	
		dokonavý	nedokonavý
minulý (préteritum)	činný (aktivum)	<i>přečetl</i>	<i>četl</i>
	trpný (pasivum)	<i>byl přečten</i> <i>přečetl se</i>	<i>byl čten</i> <i>četl se</i>
přítomný (přezens)	akt.	(nelze utvořit)	<i>čte</i>
	pas.		<i>je čten</i> <i>čte se</i>
budoucí (futurum)	akt.	<i>přečte</i>	<i>bude číst</i>
	pas.	<i>bude přečten</i> <i>přečte se</i>	<i>bude čten</i> <i>bude se číst</i>

8-B3

Také tvarosloví záležitost jen zdánlivě nudná. Mnozí spisovatelé se pokoušeli – a pokoušejí – nalézt dokonce také zde náměty pro svou tvorbu. A tak po Druhé světové válce Evropa objevila – s padesátiletým zpožděním – půvabnou poezii německého spisovatele **Christiana Morgensterna**, jehož tvorba se díky nápaditým překladatelům stala známou i v českém prostředí.

Morgenstern založil své básně na humorné fantazijní hře se slovy, kdy slova jsou zbavována svého obvyklého smyslu i vžitě mluvnické úlohy a vstupují do nečekaných a objevných vztahů. Autor tím jednak rehabilituje hru jako téma pro dospělého, nikoli jen dětského čtenáře, ale zároveň do svých textů skrývá i výstižné postřehy o světě, v němž žijeme.

Christian Morgenstern (1871 – 1914): Šibeniční písně

(básnická sbírka byla poprvé vydána r. 1905; později byla rozšiřována)

Jak si šibeniční dítě zapamatuje jména měsíců

Sněden
úhoř.
Vezem
buben.
Svět ten
čert vem!
Na věnec

lupen.
Lháři,
lži jen!
Tys dopad!
Blázinec.

Košilela

*Báseň uveřejňujeme – pro srovnání –
v českém překladu i v originále.*

Znáš sirou košileli?
Třepetátá, třepetátá.

Jsi proklat majiteli!
Třepetátá, třepetátá.

Ted' třeská a pleská v ní vánek.
Vichrůřůrej, vichrůřůrej.

Kvílívá jak uplakánek.
Vichrůřůrej, vichrůřůrej.

Docela osířela
Košilela.

Das Hemmed

Kennst du das einsame Hemmed?
Flattertata, Flattertata.

Der's trug ist bass verdaemmet!
Flattertata, Flattertata.

Es knattert und rattet im Winde
Windururei, windururei.

Es weint wie ein kleines Kinde.
Windururei, windururei.

Das ist das einsame
Hemmed.

Veliké Lalulá

Kraklakvakve? Koranere!
Ksonsirýři – guelira:
Brifsi, brafsi; gutužere:
gasti, dasti kra...
Lalu lalu lalu lalu la!

Chandraradar sísajádra
tesku tes py pi?
Vahapádra, pryvešádra
klukpukpici li?
Lalu lalu lalu lalu la!

Sochoškrt sic kalcisumpa
senmemysagart (;)!
Biboň sod: Quocitem Vumpa
Kleso Klaso Klart (!)
Lalu lalu lalu lalu la!

Christian Morgenstern, Písň šibeničnich bratří, Praha 2000, s. 13, 38, 48. Přeložil Josef Hiršal.

Digitales-Christian-Morgenstern-Archiv, [online], cit. 2008-02-17, <http://www.christian-morgenstern.de>;

Josef Hiršal (1920 – 2003):
Christian Morgenstern: Veliké lalulá
(autorsko-překladatelský komentář)

Dosud se tomuto zpěvu podkládal příliš velký význam. Skrývá se v něm prostě – koncovka. Každý, kdo je šachistou, mu jinak neporozumí. Abych však vyšel vstříc i laikům a začátečníkům, udávám zde postavení:

Kraklakvakve? = **Ka5** = (bílý) král a5. Otazník znamená: Nebylo by postavení krále v jiném poli ještě silnější? Avšak podívejme se dále.

Koranere! = **Ke1** = (černý) kůň e1. Vykřičník znamená: silná pozice.

Brifsi, brafsi = **bf2 a ba2** (bílý). Rozumí se samo sebou.

Vahapádra = **Ve3** = (bílá) věž e3.

pryvešádra = **Pe2** (černý) pěšák e2.

sic kalcisumpa senmemysagart (velmi zajímavé!) = **Ka4 nebo 6** = král (černý král) a4 nebo a6. To však je podle šachových pravidel nemožné, poněvadž bílý král stojí na a5. Je tu snad chyba? Ne. Středník v závorkách dokazuje, že spis. je si plně vědom domnělé chyby. Nicméně říká pomocí vykřičníku: „Jen jej tam nechte stát!“ Nu dobrá, důvěřujme mu tedy, i když vrtíme hlavou.

sod = **D6 nebo 7** = (bílá) dáma na jednom poli šesté nebo sedmé řady. Bílý je tak silný, že jeho dáma na kterémkoliv poli obou těchto řad má stejně výhodné postavení.

Kleso Klaso Klart (Aha! Teď se vysvětluje Ka4 nebo 6!) = **K6** = bílý kůň. Ano, ale na kterém poli? To je právě ono! A to není blíže označeno. Kůň zaujme tedy místo černého krále a jemu přenechá, aby si v šesté řadě, nebo, stojí-li tam dáma, tedy ve čtvrté řadě, hledal pohodlné místo. Tím je situace vyřešena ke vši spokojenosti. Čtvrtina součtu liter ve 3 strofách, snížená o 1, činí mimoto 64. Sapienti sat.¹⁾

¹⁾ *Moudrému napověz...*

Česká literatura na internetu [online], cit. 2008-02-17, <http://www.ceskaliteratura.cz/translate/morgen.htm> (zde citováno z: Christian Morgenstern, Beránek měsíc, přeložil Josef Hiršal, Praha 1989, str. 337).

8-C3 Otázky

1. Jaké jsou šibeniční děti? Pokuste se z krátké básně o měsících vytušit co nejvíce o tom, jak se šibeniční děti živí, jaká je jejich pozice ve společnosti, jaké mezi nimi panují vztahy, jaký mají postoj ke svému okolí.

2. Proč v básni *Košilela* jsou právě taková výjimečná (autorem vymyšlená) slova? Jakou tu hrají roli?

8-D Některá zajímavá data

Christian Morgenstern (6. 5. 1871 Mnichov – 31. 3. 1914 Merano /tehdy v Rakousko-Uhersku, dnes v Itálii/)

Německý básník a překladatel.

Pocházel z rodiny, v níž se po dvě generace uplatňoval výrazný malířský talent.

Pokusil se (podle otcova přání) o studia na vojenské důstojnické škole, ale brzy odtud odešel. Vybudoval si široké, byť nesoustavné vzdělání, od gymnasiálních let se pokoušel o literární tvorbu. Postupně navázal i udržoval **kontakty se zajímavými kulturními osobnostmi** (od slavného norského dramatika **Henrika Ibsena** až např. po českého dramatika **Jaroslava Kvapila**, libretistu opery Rusalka od Antonína Dvořáka).

Jako spisovatel se Morgenstern postupně soustředil na **humoristickou poezii**. Psal ji podle **osobitých pravidel**, s využitím své bohaté fantazie vytvářel **hru se slovy**, s jejich hudebností i s jejich tvary, někdy psal ve **zvláštním jazyce**, který sám vymyslel. Morgensternovy básně se v době svého vzniku dočkaly vstřícných i odmítavých reakcí. Jsou považovány za projev uměleckého směru **expresionismu**. Do zahraničí však úspěšně pronikly až ve 2. polovině 20. století (mimo jiné pro obtížnost jejich překladu).

Jako **překladatel** se Morgenstern soustředil zejména na severské literatury.

Kolem r. 1900 onemocněl tehdy nevyléčitelnou plicní chorobou tuberkulózou a posléze na ni také zemřel.

Nejznámější dílo:

Básnická sbírka Šibeniční písně (Galgelieder; 1905): nazvána podle Bratrstva šibeničních bratří – Morgensternovy skupiny přátel náruživých debat, vycházek do přírody a dobrého pití. Morgensternova sbírka se v pozdějších vydáních dočkala kvalitních ilustrací (zejména od významného švýcarského malíře Paula Kleea).

Ve 2. polovině 80. let 20. století česká hudební skupina Stromboli (Michal Pavlíček, Bára Basiková aj.) zhudebnila několik Morgensternových básní v překladu Josefa Hiršala a s velkým úspěchem je hrála na koncertech i na desce. Jejich velmi kvalitní videoklip *Veliké lalulá* je postaven na expresionistickém ztvárnění šachové tematiky a byl umístěn na internetovém portálu YouTube.

9. Skladba (syntax)

9-A1 Výpověď a věta; 9-A2 Větné členy; 9-A3 Druhy vět; 9-A4 Spojování vět; 9-A5 Slovosled; 9-B Jiří Kolář – Josef Hiršal: Enšpígl; 9-D Josef Hiršal.

9-A1 Výpověď a věta

Kdysi dávno jsme se v nejnižších třídách základní školy učili, že věta se pozná podle toho, že začíná velkým písmenem a končí nejčastěji tečkou. Později jsme se dozvěděli, že to tak docela neplatí, protože jsou tady ještě souvětí. A nyní na střední škole zjistíme, že situace je ještě složitější. K úplnému poučení v tomto směru se budeme prodírat postupně, zejména v tematických celcích oddílu III. Skladba. Zatím si ujasníme jen základní pojmy.

Při zkoumání jazyka jako systému znaků jsme již postoupili od hlásek (a fonémů) i písmen (a grafémů) vzhůru ke slovům (a morfémům i lexémům) a teď se blížíme k úrovni celé promluvy. **Promluva** je **soubor sdělení** o nějaké skutečnosti. Základní jednotce takového souboru jsme byli dosud zvyklí říkat *věta* nebo *souvětí*. Nynější jazykověda si však dává záležet na tom, aby jako větu nebo souvětí označovala pouze ty celky, jejichž páteří je přísudek (tvořený téměř vždy slovesem v určitém tvaru). Ze zkušenosti však víme, že mnoho sdělení přísudek postrádá (např. proto, že jej lze odhadnout ze souvislosti).

Takže se zavádí pojem **výpověď**. Rozdíl mezi výpovědí a větou může být spatřován v několika rovinách, my se soustředíme na tu nejpraktičtější. Výpověď je **každá základní jednotka promluvy**, tedy každé sdělení o skutečnosti (výjimečně může být promluva tvořena i jen jedinou výpovědí). Ale pouze ty výpovědi, které obsahují **přísudek**, jsou označovány jako **věty nebo souvětí**. Situaci si můžeme ukázat na příkladech:

Tab. 11: Výpověď a věta

Výpovědi větné:	Výpovědi nevětné:
Kdo je to?	
To jsme my, Pavla s Petrou.	Pavla s Petrou.
	Vaše jméno?
Já jsem inženýr Tomeš.	Jiří Tomeš.
Přijde Martin?	
Neoznámil nám, co plánuje.	Asi ne.
Chutná vám to?	
Je to vynikající.	Mňam!
Jak je venku?	
Sněží.	Plno sněhu.
Sedněte si.	Sednout!
Kočka hop přes plot na cestu.	Pozor, kočka!

9-A2 Větné členy

Jestliže stavíme dům, pak nás při shánění materiálu zajímají dvě věci: z čeho budou jednotlivé části domu vyrobeny a jakou úlohu budou ve stavbě plnit. Jestliže **budujeme větu**, je to podobné: zajímá nás, **z jakého materiálu** jsou použita slova (k jakým **slovním druhům** patří) a **jakou úlohu** ve větě hrají (jakými jsou **větnými členy**).

Rozeznáváme **6 druhů větných členů**. Větné členy spolu vytvářejí skladební dvojice, v nichž je vždy jeden člen řídící a druhý na něm závislý. Identifikaci větných členů včetně jejich zařazení ve skladebních dvojicích provádíme pomocí návodných otázek. Uvedme příklad:

Náš Pavel často houbaří. K této větě můžeme utvořit následující otázky a odpovědi:
Co dělá Pavel? (Často) houbaří.
Kdo, co (často) houbaří? Pavel.
Čí Pavel (často houbaří)? Náš.
Kdy (Pavel) houbaří? Často.

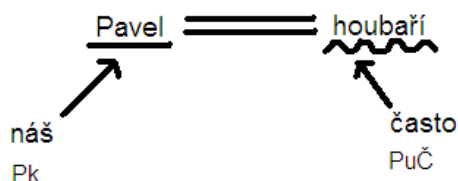
Odpovědi na první otázku je větný člen **přísudek** (*houbaří*). Odpovědi na druhou otázku je větný člen **podmět** (*Pavel*).

Podmět a přísudek spolu tvoří základní skladební dvojici. Její zvláštnost spočívá v tom, že nejdůležitější větný člen tu je přísudek, ale ten zároveň gramaticky závisí na podmětu (podmět určuje tvar přísudku).

Odpovědi na třetí otázku je větný člen **přívlastek** (*Náš*). Tázací výraz v úvodu otázky ukazuje druh větného členu (otázka *Jaký, který, čí?* odpovídá přívlastku). Další slovo – v nejkratší možné podobě otázky – je větným členem, na němž je slovo z odpovědi závislé (ptáme se členem řídícím, odpovídáme členem závislým).

Odpovědi na čtvrtou otázku je větný člen **přísluvečné určení času**.

Graficky lze celou uvedenou větu znázornit takto:

Tab. 12: Větné členy

(včetně jejich označení ve větném rozboru)

Druh větného členu	Co vyjadřuje	Jak se na něj ptáme	Na čem závisí
Přísudek (Predikát) <i>vlnovka</i>	Nejdůležitější větný člen, přisuzuje činnost, stav, vlastnost	<i>Co kdo, co dělá?</i>	Na podmětu
Podmět (Subjekt) <i>rovná čára</i>	Původce či nositel přísudkového děje	<i>Kdo, co?</i>	
Přívlastek (Atribut) Pk	Vlastnosti skutečnosti, která je vyjádřena substantivem	<i>Jaký, který, čí?</i>	Na subst.
Předmět (Objekt) Pt	Skutečnosti zasažené dějem	Pádové otázky 2.-7.pádu a jinak se zeptat nelze	Na slovese nebo adjektivu
Přísluvečné určení (Adverbiále) Pu	Okolnosti děje	Různými příslovci (<i>kdy, kde, kam, jak, proč...</i>)	Na slovese, adjektivu nebo příslovci
Doplňek Dopl	Stavy či vlastnosti spojené s dějem	Nejčastěji <i>Jaký(m)</i> a zároveň <i>Jak</i>	Na slovese a zároveň na jméně (hlavně subst. nebo adj.)

9-A3 Druhy vět

Věty se dělí podle různých hledisek na mnoho druhů. V různých jazykovědných publikacích se ovšem objevují odlišná pojetí tohoto třídění. Nyní se zastavíme u záležitostí nejméně sporných.

A. Druhy vět podle členitosti:

1. Věty dvojčlenné: mají **podmět a přísudek**: Bratr přijel *pražským rychlíkem*.

Podmět však může být v dané větě **nevyjádřený** – je zřejmý z tvaru slovesa nebo vyplývá z předchozí věty či ze situace: *Čekala jsem na nádraží* (podmět = já).

Jiným případem je **podmět všeobecný** (také není vyjádřen, ale navíc o přesné poznání jeho totožnosti nemáme zájem): *Hlásili čtvrt hodinové zpoždění vlaku. S poctivostí nejdál dojdeš*.

2. Věty jednočlenné: nemají podmět, pouze přísudek: *Sněží. Bolí mě v krku. Stýská se mi. Došlo k nehodě. O zítřejším programu je už rozhodnuto*.

Podle novějších jazykovědných názorů se výpovědi zcela bez přísudku označují jako **větný ekvivalent** (chybí jim přísudek, který dělá větu větou): *Pozor, vlak! Čekárna. Nenahýbat se. Pane průvodčí! Skvělé*.

B. Druhy vět podle postoje mluvčího:

1. Věty oznamovací (*Okolo Hradce, v malé zahrádce, rostou tam tři růže.*);

2. Věty tázací: vyjadřují otázku (*Sivá holubičko, kdes byla?*);

3. Věty žádací (rozkazovací a přací) (*Napoj mně, má milá, mého koníčka.*).

Některé věty každého z těchto druhů mohou být zároveň větami zvolacími; v mluvené řeči se zvolání pozná podle změny hlasu, v písmu jsou věty zvolací zakončeny vykřičníkem (*Bože, jaká je to krása! Hej, panímámo, nač tu dceru máte! Andulko, vyžeň je z ječmene ven!*).

C. Druhy vět podle platnosti obsahu:

1. Věty kladné: mluvčí předkládá tvrzení (*Měla bratra a sestru*).

2. Věty záporné (zápor větný): mluvčí popírá obsah celé věty (*Neměla bratra ani sestru*).

Existuje také **zápor členský**, který popírá jen některý větný člen (*Ne každý se z toho poučil*).

9-A4 Spojování vět

Věty se spojují do **souvětí**. V mluvené řeči je souvětí zvukově vyznačeno jako uzavřený celek. V písmu začíná velkým písmenem a končí zpravidla tečkou, otazníkem, vykřičníkem.

Věty v souvětí mohou být navzájem **spojeny dvojím způsobem**:

1. Spojení podřadné (hypotaxe): nejméně jedna věta vznikla **rozvitím větného členu**, a je zde tedy mluvnicky závislá na jiné větě;

Kdo se bojí, nesmí do lesa. Otázka: *Kdo, co nesmí do lesa?* Odpověď: *Kdo se bojí* (jedná se o vedlejší větu podmětou, závislou na hlavní větě *Nesmí do lesa*).

2 Souvětí souřadné (parataxe): ani jedna věta není větným členem věty jiné; mezi větami pak existuje některý druh **významového poměru**.

Sestoupili jsme na dno údolí a rozhodli se tu přenocovat (poměr slučovací). Zmáhala nás únava, a dokonce jsme měli i hlad (poměr stupňovací). Chtěli jsme postavit stany blízko řeky, ale bylo tam vlhko (poměr odporovací). Bud' jsme se mohli utábořit na kraji lesa, nebo bylo nutné pokračovat dál v cestě (poměr vylučovací). Jenže začalo poprchávat, a tak jsme rychle rozbili tábor (poměr důsledkový). Po dešti jsme se pokusili rozdělat oheň, neboť jsme si chtěli ohřát večeri (poměr důvodový). To se podařilo, v lese pod stromy totiž zůstalo dost suchého dřeva (poměr vysvětlovací).

9-A5 Slovosled

Řazení slov v české větě je dáno především **zřetelem významovým (aktuálním členěním)**. Je tedy poněkud **volnější** než v jazycích germánských nebo románských, kde se na prvním místě uplatňuje zřetel mluvnický (pořadí větných členů apod.). Z tohoto hlediska se český slovosled může právem zdát nekomplikovaný, ovšem není zcela libovolný. Na tomto místě se můžeme věnovat jen jediné, nejčastěji využívané zásadě, týkající se klidné, citově nevzrušené oznamovací věty:

1. část: **Východisko výpovědi** (téma; to, co je známo z předchozího textu nebo ze souvislosti).

2. část: **Jádro výpovědi** (réma; to, co je nové; důvod, pro nějž věta vůbec vznikla).

Letos byla v naší škole / zřízena nová studovna. Tato studovna / je vybavena moderními počítači.

V citově zabarvené výpovědi bývá zmínka o zdůrazňované skutečnosti přesouvána na začátek: *Studovna je to, co potřebujeme!*

9-B

V Německu se kdysi začaly vyprávět rozverně **příběhy o šprýmaři Enšpíglovi** (lépe *Ulenspiegelovi* či *Eulenspiegelovi*), který (údajně především ve 14. století) putuje od města k městu a dělá si kruté žerty z majetných i vlivných lidí. Aby jim ukázal omezenost jejich blahobytného, ale jinak prázdného života (něm. *der Spiegel* = zrcadlo), často je vyvádí z míry doslovným chápáním vžitých slovních obrátů. České, většinou upravené překlady Enšpíglových příhod se objevují od 16. století.

Jiří Kolář (1914 – 2002) – Josef Hiršal (1920 – 2003): Enšpígl (1962)

Enšpígl pekařem

Z Halberstadtu se Enšpígl vydal směrem na Braunschweig. V prvním hostinci, kde zarazil, scházivali se k posezení místní pekaři.

Enšpígl si k nim přisedl, slovo dalo slovo a jeden pekařský mistr se ho zeptal, jakému se učil řemeslu.

„Pekařině!“ odpověděl bez dlouhých cavyků Enšpígl.

„A nechtěl bys místo? Poslední učedník mi onemocněl a jsem teď na všecko sám. Mám práce, že nevím, kde mi hlava stojí. Hlad trpět nebudeš a na své si taky přijdeš.“

„Proč ne?“ řekl Enšpígl a nastěhoval se k pekaři.

Mistr s ním byl spokojen, neboť Enšpígl plnil bez odmluvy všechny jeho příkazy. Jednoho večera mu řekl:

„Dnes budeš péci sám, nemám čas ti pomáhat, přijdu se podívat až ráno.“

„A co mám péci?“ zeptal se Enšpígl.

„To jsi pekař, když nevíš, co máš péci?“

Enšpígl se místo odpovědi usmál a mlčel. Pekař se domníval, že se za svou hloupou otázku stydí, a žertovně dodal:

„Zaděláno máš, tak napeč třeba samé tajtrlíky!“

Když mistr odešel, promísl Enšpígl těsto, nechal je řádně vykynout a potom místo bochníků, housek a rohlíků nadělal z těsta samé panáky, tenké i břichaté, vytáhlé i mrňavé, pyskaté i paťaté, plešaté i vlasaté, kulaté i placaté, jak je jeho vtipná hlava a dovedné ruce dokázaly.

Ráno, když se mistr přišel podívat do pekárny, strnul hrůzou. Místo kulatých peců, pěkně pletených housek a válených rohlíků, kam pohlédl – samý panák. Hleděl chvíli na to dopuštění jako na vrata ve skále a potom spustil:

„Kluku ničemná, aby tě kat spral! Cos to napekl?“

„Tajtrlíky, jak jste poručil!“ odpověděl klidně Enšpígl.

„Co si s takovým zbožím počnu, šibeničníku?“

„Prodáte!“

„A kdo je koupí? Blázni, ne?“ křičel mistr dál.

„Třeba!“ odpovídal nyní už trochu s veselou Enšpígl.

„Když jsi tak moudrý, holomku, tak mi hled’ zaplatit těsto a jdi si ten brak prodat sám!“

Enšpígl sáhl bez rozmýšlení do měšce, zaplatil pekaři těsto, narovnal tajtrlíky do nůše a do dvou košů a šel se s nimi postavit na náměstí před radnici.

Netrvalo ani hodinu a měl zboží prodané. Stržil za ně dvakrát tolik, než by dostal za ty nejpovednější housky nebo rohlíky, neboť figurky tajtrlíků byly tak směšné, vtipné a jako živé, že kdokoli šel kolem, neodolal, aby si alespoň jednoho tajtrlíka neodnesl domů pro potěšení sobě a svým dětem, které mohly na panácích oči nechat.

Jiří Kolář – Josef Hiršal, Enšpígl, Praha 1968, s. 25 – 27.

Poznámky a vysvětlivky:

Braunschweig [braunšvajg], **Halberstadt** [halbrštat] – města v severoněmecké zemi Sasko; **paťatý** – šmajdavý, kulhavý.

9-C Cvičení

1. U následujících vět určete větné členy: V hostinci se scházivali místní pekaři. Jeden pekař nabídl Enšpíglu práci ve své dílně. Byl s Enšpíglem spokojen. Enšpígl ho rozzlobil napečením komických figurek z těsta. Zákazníci překvapivě Enšpíglu vytvory rychle skupili.

2. Následující souvětí rozdělte na podřadná a souřadná; u podřadných určete druh vedlejší věty, u souřadných určete významový poměr: Historická věrohodnost Enšpíglu není potvrzena, ale nemůžeme ji ani vyvrátit. Enšpíglu příběhy se vyznačují humorem, který ani po staletích nezestárl. Enšpígl již dávno nepatří jen Německu, neboť jeho příběhy se mohly odehrát téměř kdekoli. Enšpíglu šibalství byla původně určena k předčítání v krčmách a dílnách, takže často nejsou vhodná pro děti. Pokud bychom si chtěli prohlédnout první české překlady Enšpíglových příběhů, museli bychom za nimi do Národního muzea, protože pocházejí již z renesanční doby.

3. Enšpígl si z pekařského mistra vystřelil. Pokuste se však pekařův způsob vyjadřování obhájit.

4. Podle pravopisných pravidel doplňte vynechaná písmena, interpunkční čárky a rozhodněte o velkém či malém písmeni v závorkách: Příhody (n)ěmeckého (e)nšpíglu nebyl- ojedinele. I jiné národy v (e)vropě či na (b)lízkém (v)ýchodě si vyprávěl- o chytrých a pohotov-ch chlapících, kteří přiváděl- své okolí do rozpaků sv-m- povedeným- kousky i vtipným- postřehy. Již před několika staletím- si (č)eští čtenáři i čtenářky oblíbil- příběhy rytíře (ja)na (p)alečka, který b-l šaškem i rádcem krále (j)irího z (poděbrad. Palečkov- příhody zpopularizoval- v nedávné době někteří spisovatelé, jako například (j)an (n)eruda, který jejich hrdinovi věnoval báseň (b)alada česká ze sbírky (b)alady a (r)omance. O (e)nšpíglu, (p)alečkovi, ale také o (n)asreddinovi, s jehož působením jsou spjat- mnoh- místa od (a)natolie ve (s)tředním (t)urecku až po (s)tředoašijský (k)azachstán, souhrnně vypráví (e)manuel (f)rynta v knize (m)oudří (b)lázni.

9-D Některá zajímavá data

Josef Hiršal (24. 7. 1920 Chomutičky /dnes součást obce Chomutice/ ve východních Čechách – 15. 9. 2003 Praha)

Český spisovatel a překladatel. Do 60. let zároveň pracoval v redakcích různých časopisů i novin.

Svémi počátečními texty byl blízký literárně-výtvarné **Skupině 42**, která patří k nejvýznamnějším uskupením v dějinách českého moderního umění (básník a výtvarník **Jiří Kolář**, výtvarník **Kamil Lhoták** aj.). Stal se příznivcem **vizuální poezie** (jejíž téma je obsaženo nejen v textu, ale i v grafickém tvaru básně). Společně s **Kolářem** převyprávěli **pro děti a mládež zlidovělé příběhy** o starořeckém mudrci Ezopovi, o německém žertěři Enšpíglovi, o komicky si vymýšlejícím baronu Prášilovi i o smyšleném popleteném městě Kocourkovu.

Sám psal také **básně pro děti**. Od 60. let jeho díla vycházejí v mnoha zemích světa.

Velmi významnou část Hiršalova díla tvoří **překlady**. Jeho dlouholetou překladatelskou spolupracovnicí (od r. 1952) byla **Bohumila Grögerová** (* 1921).

V **70. – 80. letech** však Hiršal jako **odpůrce tehdejšího komunistického režimu** v Československu **nemohl** ve své vlasti **publikovat ani cestovat do zahraničí** (byl jedním z prvních signatářů **petice Charta 77**). Nezbylo na něj místo ani v šestisvazkové *Malé československé encyklopedii* z poloviny 80. let a své překlady uveřejňoval pod cizími jmény. Zasloužená **prestižní ocenění** – včetně zahraničních – mu byla udělována až **od konce 80. let**. Zemřel na následky dopravní nehody (srazila jej tramvaj).

Některá díla:

Básnické sbírky *Vědro stříbra* (1940), *Soukromá galerie: poezie*

z let 1947 – 1954 (1965);

Básnické sbírky pro děti *Vzdušné zámky: básně pro děti* (1945), *Co se slovy všechno poví* (s Bohumilou Grögerovou; 1964);

Knihy vyprávění pro děti a mládež *Kocourkov* (s Jiřím Kolářem; 1959; ilustrace Cyril Bouda), *O podivuhodném životě mudrce Ezopa, který rozuměl řeči ptáků, zvířat, hmyzu, rostlin i věcí* (s Jiřím Kolářem podle starých českých verzí dávného řeckého námětu; 1960), *Enšpígl* (s Jiřím Kolářem podle starých německých textů; 1962; ilustrace Kamil Lhoták), *Baron Prášil: o strachu i udatenství, o přízni i protivenství, o lovu i cestování, o boji i hodování, řada příhod, jimiž strašil nebojácné* (s Jiřím Kolářem podle knihy německého spisovatele Gottfrieda Augusta Bergera z 18. století, který zpracoval příběhy spojované s dobrodružným baronem Karlem Friedrichem Hieronymem z Münchhausenu; 1965; ilustrace Cyril Bouda);

Soubor různých textů *Trojcestí: texty z let 1975 – 1979* (s Bohumilou Grögerovou; 1991; ilustrace Jiří Kolář; jednalo se o první významnou knihu, která této autorské dvojici vyšla po pádu komunismu v Československu r. 1989);

Vzpomínkové knihy *Píseň mládí* (1980 samizdat; 1986 vydání v češtině v kanadském Torontu; 1991 první oficiální vydání v Československu), *Let let* (s Bohumilou Grögerovou; 1986 samizdat; 1993 – 1994 oficiálně, ve 3 dílech).

Překlady z němčiny, angličtiny, francouzštiny.

Informace o **Jiřím Kolářovi** viz literárně tematický celek **IV. I. Prostor pro hru a fantazii**.

10. Nauka o textu a stylistika

10-A1 Text; 10-A2 Základní druhy textu; 10-A3 Interpretace textu; 10-A4 Členitost textu; 10-A5 Jazykový styl a stylistovně činitelé; 10-A6 Funkční styly; 10-A7 Slohové postupy a slohové útvary; 10-B Ivan Vyskočil: Malý Alenáš; 10-D Ivan Vyskočil.

10-A1 Text

Setkání s textem představuje vrchol naší úvodní pouti světem jazyka. **Text** je zřetelně ucelená i uspořádaná promluva (jazykové dorozumívání má tři stránky: řeč, jazyk a promluvu). Navzdory vžitému významu obou termínů mohou být jak promluvy, tak i texty v podobě mluvené či psané.

Slovo *text* pochází z latinského *textum* = *tkanina* (podobnost obou slov je zřejmá). Tkaní látky probíhá tak, že na tkalcovském stavu se mezi rovnoběžná, svislá vlákna osnovy proplétají (příčně, vodorovně) vlákna útku. Vzniká tak složitá struktura tkaniny; také kvalitní text se rodí nikoli jen ledabylým seřazením výpovědí, ale jako výsledek promyšleného záměru realizovaného využitím příslušných dovedností.

10-A2 Základní druhy textu

1. Dialog: komunikace se aktivně účastní dvě nebo více osob (slovo je řeckého původu a začíná nikoli předponou *di-* = *dvoj-*, ale *dia* = *skrz, přes, na všechny strany*).

2. Monolog: komunikace je jednosměrná (adresát – jímž může být i čtenář – mlčí).

Mnoho textů je ovšem založeno na střídání dialogu a monologu (povídky, romány apod.). Také se hovoří o tom, že **čtenář (posluchač) vede dialog s přijímaným textem.**

10-A3 Interpretace textu

Aby text splnil svou úlohu, musí být interpretován příjemcem. Interpretaci textu se rozumí vysvětlení (objasnění) **3 základních textových složek**, jimiž jsou:

1. Obsah: souhrn informací (věcných, citových, názorových) v textu;

2. Téma: hlavní předmět (hlavní myšlenka) sdělení;

3. Smysl: autorský záměr, s nímž text vznikl; většinou nebývá přímo uveden, příjemce (posluchač, čtenář) jej musí sám objevovat a nalézat, přičemž není vyloučeno, že jej nalezne poněkud jinde, než sám autor zamýšlel.

Uveďme příklad. *Babička říká svým dospívajícím vnoučatům: „Už jsem vás měsíc neviděla, asi jste na mě úplně zapomněli.“*

Obsah textu: Babička neviděla svá vnoučata měsíc a myslí si, že na ni patrně ani nevzpomněli.

Téma: Babička si stýská, že ji vnoučata málo navštěvují.

Smysl: Babička se cítí osamělá, pravděpodobně má problémy zdravotní nebo se svým okolím; snaží se vzbudit ve vnoučatech pocit provinilé spoluúčasti a dosáhnout toho, aby k ní chodila častěji.

Připomeňme: Zatímco obsah a téma vnuci identifikují snadno a všichni víceméně shodně, u rozpoznání smyslu velmi záleží na tom, jak který z nich babičku zná, nakolik se dokáže vcítit do jejího postavení i jaké má zkušenosti s podobnými situacemi. Jinými slovy, zatímco **obsah a téma** jsou **objektivně** dány, **smysl** (vrcholná složka interpretace) je z velké části **subjektivní**.

10-A4 Členitost textu

Jestliže texty vznikají jako promyšlená stavba z mnoha výpovědí, pak je potřeba řešit i způsob, jakým bude tento celek graficky (písemně) nebo akusticky (zvukově) uspořádán, aby pro příjemce usnadnil orientaci v textu i omezil únavu z četby či poslechu. Takové textové členění vždy vychází z obsahu. **Z grafického hlediska** je lze rozdělit do **2 hlavních druhů**:

1. Členění horizontální: na odstavce (1. řádka začíná odsazena poněkud doprava), kapitoly, oddíly (nazývané i *hlava, kniha, díl* apod.);

2. Členění vertikální: různé typy i velikosti (případně též barvy) písma, v počítačovém zpracování též podkresy apod.

V mluveném textu odpovídají uvedenému členění **proměny hlasu** (jeho výšky, tempa apod.).

10-A5 Jazykový styl a stylovorní činitelé

Také se stavbou textu se to má podobně jako se stavbou věty: lze ji přirovnat ke stavbě budovy. Kvalitní výsledek je podmíněn též jednotou použitých prvků (k novorenesančnímu domu těžko přistavíme patro z panelů). Taková jednota se obvykle označuje slovem *styl (sloh)*.

Jazykový styl je způsob cílevědomého výběru a uspořádání jazykových prostředků při tvorbě textu. Samozřejmě je tu i prostor pro fantazii (obrazotvornost, nápaditost). Tak jako moderní dům může mít tradičně pojaté vchodové dveře, tak také v textu mohou být vedle sebe slova dnešní i zastaralá, uvážlivá i citově zabarvená: podobně jako u domu se však vždy bezpečně pozná, zda jde o výraz promyšleného záměru nebo o neobratnost tvůrců.

Činitelé určující použitý jazykový styl se dělí do **2 hlavních skupin**:

1. Stylovorní činitelé subjektivní: autorova povaha, jeho věk, vzdělání, profese apod.

2. Stylovorní činitelé objektivní: funkce (záměr) projevu, jeho forma (mluvená či psaná), situace (přednáška vypadá jinak než intimní rozmluva), kontakt příjemců s textem (promluva v přímém přenosu x předtočený projev), vzdělání i věk adresátů apod.

10-A6 Funkční styly

Pokud chceme, aby náš text byl kvalitní a aby zaujal cílovou skupinu příjemců, musíme si nejprve, než vůbec napíšeme jeho první větu, **ujasnit 2 skutečnosti**:

1. Jakou funkci má text plnit (hlavně informovat, poučit, nebo pobavit?);

2. Jaký slohový postup i útvar při výběru a řazení jazykových prostředků zvolíme (bude to – v rámci stylu uměleckého – popis, nebo vyprávění?).

Funkce projevu je považována za **nejvýznamnější stylovorní činitel** vůbec. Podle ní se rozlišuje několik **funkčních stylů**. Jejich výčet uváděný v různých jazykovědných knihách se liší. **Nepochybné** jsou:

A. Styly běžné komunikace (styl prostředňlovací, konverzační, direktivní a orientační);

B. Styl právně-administrativní a styl hospodářský;

C. Styl propagační a styly ideologické;

D. Styl odborný;

E. Styl umělecký;

F. Styl publicistický;

G. Styl esejistický;

10-A7 Slohové postupy a slohové útvary

Prvním aktem při tvorbě textu s daným obsahem je **volba nejvhodnějšího slohového postupu** (či více postupů, které se budou kombinovat). **Slohové postupy** existují tyto:

1. Informační (sdělovací, oznamovací); **2. Vyprávěcí**; **3. Popisný**; **4. Výkladový**; **5. Úvahový**.

Slohové útvary: Ještě nedávno byl jejich výčet poměrně stručný: uváděly se (podle slohových postupů, jež v nich převažovaly): **zpráva a oznámení, vypravování, popis, výklad, úvaha**. Dnes se však toto třídění zdá příliš úzké. Podrobnosti najdete v oddíle IV. *Stylistika*.

10-B

Naši procházku světem jazyka jako systému znaků zakončíme hravým textem současného autora. **Ivan Vyskočil** patří k legendám českého divadla, ale věnuje se i jiným žánrům.

Ivan Vyskočil (* 1929): Malý Alenáš
(1990)

Kapitola 1.

potvrdí hned na začátku starou pravdu, že každý začátek je těžký, takže nejlépe by bylo si s ním vůbec nic nezačínat. Naštěstí po odletu mouchy Brěti přijde Doktor Pusínek, který tu zapeklitost jedním slovem vyřeší, čímž také těžký začátek skončí.

Název knížky sice říká, že by to mělo být o nějakém Malém Alenášovi, jenže o tom se snad od začátku vyprávět ani nedá. Neboť s ním to na začátku prostě **n e v y p a d a l o**.

Ne že by to s ním nevypadalo dobře anebo snad zrovna nejlépe. Ono to s ním na začátku nevypadalo vůbec!

Takže naše vyprávění začíná otázkou, zda si dovedeme představit někoho, s kým to na první pohled nevypadá. Tedy někoho, koho na první pohled není vidět, neboť je tak malilinkatý, že ho na jedno kouknutí není vůbec vidět.

Dovedeme?

Nedovedeme?

No tak vidíte!

Vlastně nevidíte.

Tak se zeptejte, jestli si dovedeme představit někoho tak malilinkatého, že bychom se na něho museli podívat aspoň dvakrát rychle za sebou, abychom ho najednou jednou viděli!

Nedovedeme?

Bodejt' bychom dovedli! Protože koho by napadlo, aby se na někoho, koho na první kouknutí nevidí, díval vzápětí ještě jednou, tedy dvakrát rychle za sebou?

Nikoho!

A tím nenápadem toho malilinkatého nikdo nikdy neviděl.

A když ho nikdo nikdy neviděl, tak mu taky nikdo nikdy neřekl, kdo je a jak se jmenuje.

A když mu nikdo nikdy neřekl, kdo je a jak se jmenuje, tak to ten malilinkatý nevěděl a žil si tady na tom širém světě docela jako nikdo.

Chuděra malá! Docela jako nikdo?!

Jakápak chuděra malá! Když si někdo žije jako nikdo, tak to není přece žádná chuděra! To si nežije vůbec špatně!

Když si někdo žije jako nikdo, tak může co nikdo a ví co nikdo a dostane se tam, kam nikdo, a běhá jako nikdo a zpívá jako nikdo a má se jako nikdo...

Zkrátka když si někdo žije jako nikdo, tak si žije jako nic!

A zrovna tak si žil ten malilinkatý. Pořád jako nic, jako nic, jako nic...

Až najednou b á c !

Padl do oka jedné mouše.

Jé, ta moucha mrkala! A jak tak mrkala, tak na toho malilinkatého mrkla ne dvakrát, ne třikrát, ne čtyřikrát, ne šestkrát, ne osmkrát, ne devětkrát...

Nýbrž p ě t k r á t !

Ano, pětkrát rychle za sebou.

A jak na něj pětkrát mrkla, tak ho jednou zočila.

Je třeba si povšimnout, že ta rozmrkaná moucha toho malilinkatého ne spatřila, uzřela, zahlédla anebo uviděla, nýbrž přímo zočila, když jí ten malilinkatý z oka zase vypadl.

A jen ho zočila, hned zvolala: „A hele! Heleme se! Co tě to napadlo, padat mi do oka, hele? A kdo ty vůbec jsi, hele, že mi padáš do oka? Hele!“

Ta moucha se docela dobře mohla jmenovat Helena. Jenže nejmenovala, jak za chvíli uslyšíme.

Ten malilinkatý jen kouká a vidí, že je ho najednou vidět! A je z toho svého vyjevení tak očividně vyjevený, že povídá: „No, já... Já jsem... já!“

„He, he, to se ti tedy povedlo, hele! Jenže s tím si na mě nepzideš!“ bzíkla moucha. „Já jsem totiž taky já, hele! Ale kromě toho, že jsem já, jsem ještě moucha a zíkají mi Bžét'a! Aha! Tak mi pěkně rychle zekni, kdo jsi kromě toho ty a jak ti zíkají!“

Jak patrně, moucha, které říkali Bžét'a, neříkala – možná neuměla říci – „ř“, což se mouchám stává často, jelikož neříkají, nýbrž b z í k a j í .

Jenže ten malilinkatý nevěděl, kdo je kromě toho on. Tak stál a usmíval se, jako se usmívají ti, kdo nevědí. Kdo nevědí ani o tom, že se usmívají.

Však víme, jak se usmívají ti, kdo nevědí!

Ovšem moucha Bžét'a nevěděla, že ti, kdo nevědí, se usmívají. Moucha Bžét'a se totiž nikdy neusmívala. A tudíž si myslela, že všechno ví. A když viděla, jak se ten malilinkatý usmívá, myslela si, že se jí posmívá!

„Dobze! Tak nezíkej!“ bzíkla, pohodila hlavou a bzííí, byla ta tam.

Byla ta tam dzív – tedy d ř í v –, než se ten malilinkatý vzpamatoval, aby jí to vysvětlil.

Tak tam ten malilinkatý stál a nevěděl, kdo je kromě toho on a jak mu říkají. Ted' už se neusmíval. Ted' měl spíš na krajíčku.

Jak to taky mohl vědět, když mu to nikdo nikdy neřekl?

A jak mu to taky někdo někdy mohl říct, když ho dosud nikdo nikdy neviděl?

A jak ho mohl někdo někdy vidět, když se na něj nikdo nikdy nepodíval aspoň dvakrát rychle za sebou?

Až moucha Bžét'a na něj mrkla pětkrát rychle za sebou, až moucha Bžét'a ho jednou zočila, ale dřív, než s ní mohl promluvit o tom, kdo je a jak se jmenuje.

Ach jo!

A od té doby si ten malilinkatý už nemohl žít tady na tom širém světě jako nikdo. Neboť ted' už věděl, že je n ě k d o .

Jenže nevěděl k d o .

A to k d o mu nedalo spát.

Na kdejaké slovo přišel, hned si je na sebe zkoušel, jestli to náhodou není ono. Ale žádné z těch slov nebylo ono, natož aby to byl on!

Ach, ten si s tím zkoušením zkusil. Chudák malá!

Jak byl celý z a r a ž e n ý , napadlo ho, že je h ř e b í k .

„To se musím vytáhnout, když jsem hřebík!“ řekl si. A jal se vytahovat, vytahoval se a vytahoval, že kdyby byl hřebík, musel by být už dávno vytažený. Ale on ne.

„Když se stále vytahuju, tak to nejspíš nebudu hřebík, nýbrž t r i č k o !“ pomyslí si.

Byl z toho všecek n a m ě k k o . A cítil se jak v a j í č k o .

Pak byl z v a d l ý a přišlo mu, že je s a l á t .

Byl u š l ý a měl se za z i s k.

Až z ničeho nic byl s v ě ž í. A hned volal: „Já jsem svěží, já jsem s věží! To já nejspíš budu kostel! Ne, ne, spíše r a d n i c e!“

A byl z té radnice bezradný.

Takhle semlel, na co přišel. A omílal to, omílal, až z toho svého omílání byl dočista omýlený. Načež se s e s y p a l a prohlásil o sobě, že je k r u p i c e .

A s tím, že je krupice, usnul.

Naštěstí!

Protože jako krupice se mohl dostat do pěkné kaše.

Spal a spal.

A jak tak spal, přišel k němu s e n .

První sen, který k němu jaktěživ přišel.

A to sen tak malilinkatý, spíše snínek, že musel přijít dvakrát rychle za sebou, aby vůbec jednou přišel. Ale přišel.

A ten snínek jménem Doktor Pusínek povídá: „No konečně! To jsem rád, že jsem tě našel! Tak pojď, ať jdeme!“ (...)

Kapitola 3.

vypravuje hlavně o cylindru Ferdinandu Fuchsovi ve fialové skříni se stříbrnými zvonky na kvetoucí louce.

Za provolávání „Sláva“ a „Hurááá“ nasadil Velevážený Kašpar slavnostně Malému Alenášovi na hlavu zbrusu novou služební čepici se zlatým nápisem SPRÁVCE SNŮ.

Júúú.

A jen byl Malý Alenáš očepicován, už to začalo.

„Malý Alenáši, prosím tě, já potřebuju do zdání škytavý autobus a tunel, co je v hoře oříškové čokolády!“

S tím přišel sen Bilibác Tumaš.

„Já nafukovacího strážníka!“

Toho chtěl Hleten Slín.

A Namoutě kolotoč s koníky a sněhuláky. Jiný zase klouzačku a kropicí koloběžku a ženicha na dálkové ovládání a odpalovací rampu a holou větu a pravé poledne a létající talíř s létající polévkou a lžicí a zrcadlové bludiště a...

„A kde to mám všechno vzít?“

„Aha!“ vzpomněli si snové. „Vždyť my jsme Malého Alenáše ještě neseznámili s Ferdinandem Fuchsem! Jsme my to ale chytráci!“

A dovedli Malého Alenáše na kvetoucí louku, které vévodila fialová skříň se stříbrnými zvonky. Už jak se blížili, tak ty zvonky cinkaly líbivé melodie. Ve skříni pak daleko široko nebylo nic jiného než jeden černý cylindr. Stál si tam pěkně na dýnku, otvorem vzhůru, na hedvábné podšívce oválný štítek s nápisem FERDINAND FUCHS HÜTE WIEN und BRÜNN, a měl celou tu velkou fialovou skříň jen pro sebe.

„Tak tohle je náš Ferdinand Fuchs, Malý Alenáši,“ řekl obřadně Pádlo Jan. „A tohle je náš správce Malý Alenáš, Ferdinande Fuchsi. A bude z tebe vydávat pomůcky pro naše zdání.“

Každý snad ví, co to je a jak vypadá takový cylindr. Je to ten nejvyšší klobouk mezi klobouky. A nejen že sám je takový vytáhlý, on taky k vytahování slouží. Když si ho někdo nasadí na hlavu, je hned o poznání větší. Proto cylindry nosí páni, když se chtějí vytáhnout a vypadat jako velcí páni.

Ovšem jsou i takové cylindry, které slouží nejen k vytahování pánů, ale i vytahování jiných živočichů. Třeba králíků. Avšak je tu rozdíl! Pánové se vytahují v cylindrech a sami, kdežto králíci se vytahují z cylindrů. A nevytahují se z cylindrů sami, nýbrž jsou odtud vytahováni. Zpravidla je z cylindrů vytahují páni kouzelníci při svých představeních. V takových případech jde o kouzelné cylindry.

Ale žádný kouzelník nemá tak kouzelný cylindr, aby se z něho dal vytáhnout nejen králík, holub, půllitr s pivem, kytice růží nebo věnec buřtů, ale třeba taky tunel v hoře oříškové čokolády, nafukovací strážník, kropicí tříkolka, pštros s pštrosicí a s pštrosačaty, kolotoč, prostě nač si kdo vzpomene.

Tak kouzelný cylindr mají jen snové ve velké fialové skříni se stříbrnými zvonky a jmenuje se, jak už známo, Ferdinand Fuchs.

„Tak to, Malý Alenáš, zkus!“

Malý Alenáš se uklonil a sáhl do Ferdinanda Fuchse. A jelikož pomyslel na nafukovacího strážníka se strážnicí a strážničaty v tunelu, co je v hoře z oříškové čokolády, vytáhl nafukovacího strážníka se strážnicí a strážničaty v tunelu v hoře z oříškové čokolády.

„Ono to jde!“ zavýskl Malý Alenáš a pak už tahal, co kdo žádal. (...)

Ivan Vyskočil: Malý Alenáš, Praha 1990, s. 7 – 12, 20 – 22.

Poznámky a vysvětlivky:

Brünn – německy *Brno*; **dýnko** – dno pokrývky na hlavu; **Hüte** – něm. *klobouky*; **zočit** – zastarale *spatřit, uvidět*.

10-C Úlohy

1. Uveďte příklady konkrétních textů k jednotlivým funkčním stylům a slohovým postupům. Některé z nich přineste na hodinu češtiny a představte je spolužákům.

2. Zkuste napsat krátkou vlastní obdobu příhod malého Alenáše, abyste uplatnili některé další možnosti jazykového humoru.

10-D Některá zajímavá data

Ivan Vyskočil (* 27. 4. 1929 Praha)

Český dramatik, divadelník a spisovatel.

V Praze absolvoval Divadelní fakultu Akademie múzických umění (DAMU) a Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy.

V r. 1958 se podílel na **založení pražských divadel Reduta a Na zábradlí**. V počátcích svého působení na divadle spolupracoval s dalšími tehdy začínajícími tvůrci, **Jiřím Suchým** a **Václavem Havlem**. Těžištěm Vyskočilovy tvorby se však stalo **autorské divadlo** (s repertoárem z vlastní tvorby). Vytvořil zde typ divadelního pořadu, který nazval **text-appeal**: měl podobu pásma složeného z povídek, úvah a písniček a dotvářeného v interakci s diváky. Text-appealy se opíraly o vtipné komentáře aktuálního dění, o propracovanou hru se slovy, o posun či přímo boření ustálených řečových i úvahových postupů, ale také o hlubší myšlenkový obsah.

V 60. – 80. letech Vyskočil vedl – s mnoha přestávkami a obměnami – vlastní divadelní soubor **Nedivadlo**. Po demokratické revoluci 1989 se soustředil na pedagogickou práci na DAMU.

